

Τα Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου

Ο μετασχηματισμός μιας παρόδιας πηγής σε αρχαιολογικό χώρο

Μαρία Τριανταφυλλίδου

Δήμος Πέλλας, Αντιδημαρχία Πολιτισμού

matriada@yahoo.com

ORCID ID: 0009-0008-4995-8646

ABSTRACT

The Baths of Alexander the Great is today an archaeological site of the Regional Unit of Pella, Greece. Despite its toponymic reference, it is not associated with Alexander the Great, nor with a bath complex. It includes a stone cistern of a watermill of Roman-Early Christian Pella. The monument was integrated into the landscape and did not come to light via excavation. The continuous interconnection with the landscape of Pella allows the exploration of its transformation from a roadside spring, where multi-temporal narratives, traditions and various uses were inscribed, to a demarcated and arid archaeological site. The article studies the time that the transformation occurred, as well as the factors that shaped it. It approaches the transformation as a part of the monument's modern biography, which was composed in the 19th and 20th centuries and was intensified in the post-war years, while attempting its ideological, environmental and sensory assessment.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στη μακρά περίοδο διασύνδεσης με τη νεωτερικότητα, οι αρχαιότητες, κυρίως οι κλασικές, χρησιμοποιήθηκαν από το κράτος στην πολιτική ερμηνεία του παρελθόντος και στα ιδεολογικά προστάγματα του εθνικού λόγου. Συνέθεσαν το αρχέτυπο που ερμήνευσε μέσω του αυτοχθονικού συλλογισμού την καταγωγή και τη συνέχεια του έθνους, διαμορφώνοντας παράλληλα την ιεραρχία για τη σπουδαιότητα των καταλοίπων του παρελθόντος και των λαών που τα παρήγαγαν. Συγκροτήθηκαν ως νεόδημητα πεδία με νεωτερική ταυτότητα στη διαμόρφωση του κρατικού λόγου για το παρελθόν. Εκτός από τον επίσημο λόγο, αφήγηση για τις αρχαιότητες παράγεται στην από τα κάτω διαπραγμάτευση των ανεπίσημων ομάδων μέσω της βιωματικής και μνημονικής σχέσης με τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος.

Τα Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου, στο εξής Λουτρά, είναι σήμερα ένας αρχαιολογικός χώρος στην Περιφερειακή Ενότητα Πέλλας (Εικ. 1). Βρίσκονται πάνω στην Εθνική Οδό Θεσσαλονίκης-Παννιτσών, στην ανατολική είσοδο του οικισμού της Νέας Πέλλας και 1,5 χλμ. δυτικά του αρχαιολογικού χώρου της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας. Μετά την καταστροφή της ελληνιστικής Πέλλας στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. και την πάροδο λίγων δεκαετιών, οργανώθηκε στην περιοχή των Λουτρών ένα νέο οικιστικό κέντρο της Εγνατίας Οδού, η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας (Colonia Pellensis ή Colonia Iulia Augusta Pellensis ή Colonia Pella ή Pella). Η νέα πόλη οικίσθηκε από παλαίμαχους λεγεωνάριους, Ιταλιώτες Έλληνες και κατοίκους της ελληνιστικής Πέλλας (Χρυσοστόμου 2003· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283). Η αρχαιολογική έρευνα, κυρίως

Εικ. 1. Τα Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου, σύγχρονη διατήρηση (Αρχείο Δήμου Πέλλας).

τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, έφερε στο φως κατάλοιπα της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής πόλης, της οποίας το βορειοανατολικό τμήμα συνέχισε να κατοικείται τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή περίοδο, ενώ δεν έχουν διαπιστωθεί οικιστικά ίχνη της οθωμανικής περιόδου (Χρυσοστόμου 1990, 226–31· 1998, 132· 1999, 223–25· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283–87).

Παρά την τοπωνυμική αναφορά στην Κλασική Εποχή, το μνημείο δεν συνδέεται με τον Μέγα Αλέξανδρο ούτε με συγκρότημα λουτρών. Πρόκειται για πηγή εγκλεισμένη σε λίθινη, κτιστή δεξαμενή που οικοδομήθηκε στη θέση κρηναίου οικοδομήματος, πιθανότατα Νυμφαίου (Μακαρόνας 1962, 77, σημ. 9· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283, 286). Η δεξαμενή ήταν τμήμα ρωμαϊκού-παλαιοχριστιανικού νερόμυλου. Το βασικό κτίσμα του νερόμυλου βρισκόταν ανατολικά της δεξαμενής και λιθολογήθηκε στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Σήμερα, δεν διατηρούνται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτίσματος παρά μόνο ο βράχος με τα ιζήματα που διαμορφώθηκε από την υπερχειλίση του νερού στους τοίχους (Χρυσοστόμου 1998, 118).

Γύρω στα 170 μ. βόρεια της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής δεξαμενής διατηρείται τμήμα αργολιθοδομής που οι κάτοικοι ονομάζουν Ντουβάρα (Εικ. 2). Η κατασκευή έχει συγκρατημένα ερμηνευθεί ως τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου του συγκροτήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Πέtkος και Παϊσίδου 2009, 6–7). Η τρίκλιτη βασιλική συνολικών διαστάσεων 42,5x20,20 μ., με νάρθηκα, εξωνάρθηκα και αίθριο στα δυτικά, οικοδομήθηκε το β' μισό του 5ου αιώνα και ανακαινίσθηκε στα μέσα του 6ου αιώνα, ενώ στις αρχές του 7ου αιώνα καταστράφηκε από βίαιο γεγονός, πιθανότατα σεισμό (Πέtkος 2003· Πέtkος και Παϊσίδου 2009).

Τα Λουτρά και η Ντουβάρα διατηρήθηκαν στον χρόνο και δεν ήρθαν στο φως τον 20ό αιώνα μέσω της ανασκαφικής έρευνας, ώστε στη συνέχεια να εξελιχθούν από ανασκαφικό σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο. Πριν ξεκινήσει το ανασκαφικό έργο, όταν οι αρχαιότητες της Πέλλας ήταν καλυμμένες με χώμα, τα Λουτρά και η Ντουβάρα ήταν ορατά και προσβάσιμα. Η διαρκής παρουσία τους στο τοπίο της Πέλλας προσφέρει μία σημαντική ερευνητική δυνατότητα: τη διερεύνηση του χωρικού μετασχηματισμού της θέσης από ανοιχτό,

Εικ. 2. Η Ντουβάρα, γύρω στο 1917, φωτογράφος Merl LaVoy (National Museum of Health and Medicine, Otis Historical Archives, OHA 80 Reeve Photograph Collection, Reeve 39783-1).

υδάτινο τοπίο της ύστερης οθωμανικής περιόδου σε αρχαιολογικό χώρο. Συγκεκριμένα, επιτρέπει τη μελέτη του χρόνου που συνέβη ο μετασχηματισμός, των ανθρωπογενών δράσεων του κράτους, της επιστήμης και της τοπικής κοινωνίας, οι οποίες τον παρήγαγαν, όπως και την περιβαλλοντική, ιδεολογική και αισθητηριακή του αποτίμηση.

Η έρευνα για τα Λουτρά αναπτύχθηκε σε δύο μέρη. Αρχικά, διερευνήθηκε η θέση στην ύστερη οθωμανική περίοδο μέσα από δυτικές γραπτές πηγές που περιγράφουν τις χρήσεις και τις πολυχρονικές νοσηματοδοτήσεις συνδυαστικά με χάρτες της περιόδου. Στη συνέχεια, μελετήθηκε η θέση τον 20ό αιώνα, κυρίως τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Αντλήθηκαν στοιχεία από τα αρχεία της κοινότητας της Νέας Πέλλας, από εφημερίδες και αρχαιολογικές δημοσιεύσεις. Από τα ερευνητικά εργαλεία της αρχαιολογικής εθνογραφίας αξιοποιήθηκε η επιτόπια έρευνα, κυρίως στους οικισμούς της Πέλλας και της Νέας Πέλλας, όπου με ελεύθερες και ατομικές συνεντεύξεις 13 πληροφορητών αναζητήθηκαν ο λόγος και η αλληλεπίδραση της κοινότητας με τις αρχαιότητες. Στο επίκεντρο των συνεντεύξεων τέθηκε η βιωματική σχέση με το διαμορφούμενο αρχαιολογικό τοπίο. Η εθνογραφική τεκμηρίωση συμπληρώθηκε με τη φωτογραφική εικονογραφία των Λουτρών συλλέγοντας υλικό από οικογενειακά αρχεία, μέρος του οποίου δημοσιεύεται στο παρόν άρθρο.

ΤΑ ΛΟΥΤΡΑ ΣΤΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στο τοπίο του 19ου αιώνα τα Λουτρά ήταν μια παρόδια πηγή βόρεια της οθωμανικής Εγνατίας Οδού (Sol Kol). Σε τοπικό επίπεδο, το οδικό δίκτυο αναπτυσσόταν σε μια άδενδρη διαδρομή από τη Θεσσαλονίκη (*Selânik*) στα Γιαννιτσά (*Yenice-i Vardar*) μήκους 50 χλμ. (*Boué* 1838, 126· Οικονόμος 1915, 128· Τριανταφυλλίδου 2011, 17). Τα Λουτρά με την πηγή, τη γεμάτη νερό ρωμαϊκή δεξαμενή και την πλούσια βλάστηση με συστάδες από λεύκες και πλατάνια αποτελούσαν την οργανωμένη στάση του ταξιδιώτη, προσφέροντας πόσιμο νερό, φαγητό και διανυκτέρευση στο γειτονικό χάνι (*Nikolaidy* 1859, 306· Ενεπεκίδης 1982, 34).

Στην αραιοκατοικημένη ύπαιθρο γύρω από τα Λουτρά αναπτύσσονταν περιορισμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπια. Νοτιοδυτικά των Λουτρών και της Εγνατίας Οδού εκτεινόταν η βαλτώδης Λίμνη

1042. Ἡ μαγευτική Μακεδονία - Τὰ Γενίτσα - Ἡ κρήνη τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου
La Macédoine pittoresque. — Yenidjé-Vardar : La Fontaine d'Alexandre le Grand.

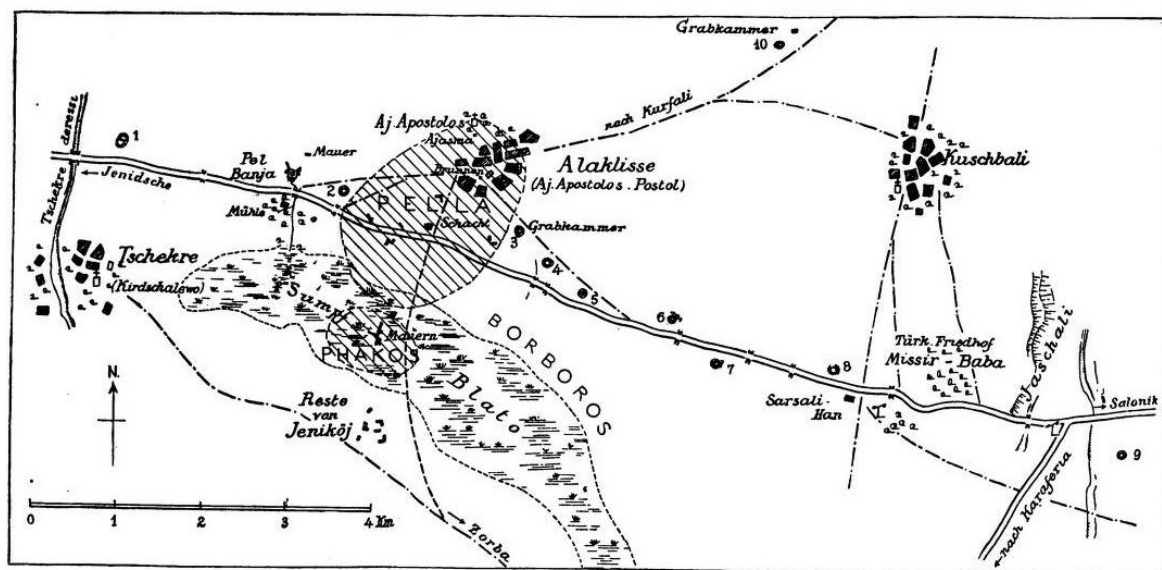
Εικ. 3. Επιστολικό δελτάριο, όπου τα Λουτρά αναφέρονται ως Η κρήνη του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πέλλας).

των Γιαννιτσών, σχηματίζοντας διόδους με καλάμια, ελόβια φυτά και πλούσια πανίδα (Leake 1835, 260–61· Χατζηκυριάκος 1906, 27). Δύο περίπου χλμ. ανατολικά των Λουτρών, στη θέση του σύγχρονου οικισμού της Πέλλας, βρισκόταν ο οθωμανικός οικισμός Alaklisi, Απόστολοι ή Ποστόλ (Leake 1835, 261).

Σχετικά με το τοπωνύμιο της θέσης, ο Adolf Struck (1908, 88) την καταγράφει ως Pel Banja (Σχ. 1). Ο Alfred Delacoulonche (1858, 82) αναφέρει ότι οι Βούλγαροι ονομάζουν τη θέση Bagnia, ενώ οι Έλληνες Λουτρά. Η εθνοτική διάκριση αναφορικά με τη χρήση του τοπωνυμίου πιθανόν να μην ήταν απόλυτα ακριβής, γιατί στο *Ιστορικόν Νιάουσας*, ελληνικό χειρόγραφο του 19ου αιώνα, ο Έλληνας συγγραφέας την αναφέρει ως η Μπάνια (Βασδραβέλλης 1956, 133). Ο πρώτος ανασκαφέας της Πέλλας, Γεώργιος Οικονόμος (1915, 133) σημειώνει ότι ο τοπικός πληθυσμός ονομάζει τη δεξαμενή Πέλλαν ή Πελ, το οποίο παραπέμπει στην αντίστοιχη αναφορά δυτικού κειμένου (Leake 1835, 261–62).

Στο τέλος του 19ου αιώνα, ο Μιχαήλ Χρυσοχόος (1896, 13) παρατηρεί ότι οι κάτοικοι την ονομάζουν Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Σε ελληνικό επιστολικό δελτάριο του πρώτου τετάρτου του 20ού αιώνα αναφέρεται ως Κρήνη του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Εικ. 3). Με το ίδιο τοπωνύμιο, Fountain of Alexander καταγράφεται στην αγγλική έκδοση του Luigi Villari (1919, 99), *Macedonian Campaign* για το Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επομένως, στον μεσοπόλεμο η διαφοροποίηση του τοπωνυμίου έχει ήδη συντελεσθεί. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αναφορά στον Μέγα Αλέξανδρο αποτελεί αποκλειστικά μία ύστερη προσθήκη, η οποία δεν ενδημούσε στις αφηγήσεις του τοπικού πληθυσμού. Η λήθη, όμως, του τοπωνυμίου Μπάνια, το οποίο σήμερα δεν ανακαλείται, αλλά διαπιστώνεται μόνο στις γραπτές πηγές, και η χρήση του νέου τοπωνυμίου Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου τεκμηριώνει τη μετάβαση της θέσης στον εθνικό-νεωτερικό της βίο. Οι τοπωνυμικές πρακτικές αναφοράς στην αρχαιότητα, όπως συνέβη στην περίπτωση των Λουτρών, αλλά και σε αρχαία ελληνικά τοπωνύμια, τα οποία απαντούν σε μελέτες για την αρχαία Μακεδονία, όπως του Μαργαρίτη Δήμιτσα (1896, 98–114) και ελληνικές οδοιπορικές εκδόσεις, όπως του Νικολάου Σχινά (1886, λζ, μζ, μη, 193, 198–99)¹ και του Τρύφωνα Ευαγγελίδη (1913, 36–8), ενίσχυσαν κατά τον 19ο και τις αρχές του

1 Η έκδοση συμπεριλαμβάνει τα αρχαία ελληνικά και τα οθωμανικά εδαφονύμια της περιοχής. Συγκεκριμένα, η λίμνη νότια των

Σχ. 1. Χάρτης της περιοχής της Πέλλας από τον Adolf Struck (1908, 88).

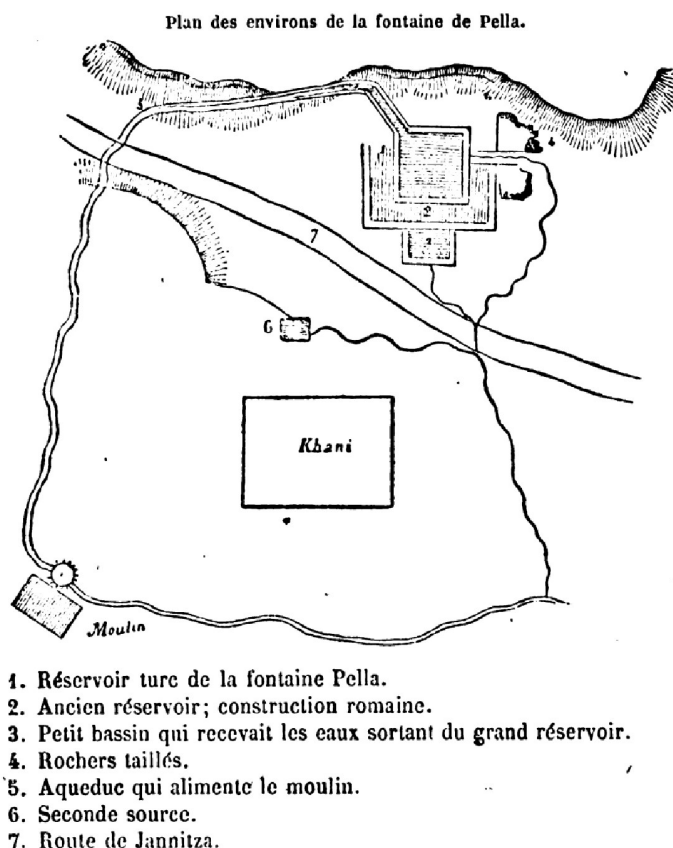
20ού αιώνα τον ελληνικό αυτοχθονικό λόγο, ταυτίζοντας τους Έλληνες με τον τόπο έναντι των υπόλοιπων εθνικών διεκδικήσεων για τη Μακεδονία.

Το τοπωνύμιο Μπάνια απαντά μέχρι σήμερα στα Βαλκάνια, για να δηλώσει θέσεις, όπου έρρεαν ιαματικές πηγές (Brozović-Rončević 1998, 37). Στην ευρύτερη περιοχή της Πέλλας, 32 χιλιόμετρα δυτικά των Λουτρών, υπήρχε ο οθωμανικός οικισμός Μπάνια με ιαματικές πηγές, ο οποίος το 1926 μετονομάστηκε σε Λουτροχώρι (Δήμος Σκύδρας 2017). Στην περίπτωση των Λουτρών, οι γραπτές πηγές του 19ου αιώνα, κατά βάση δυτικές, είναι περιορισμένες και δεν οδηγούν σε βέβαιες διαπιστώσεις για τον θεραπευτικό χαρακτήρα του νερού. Η ποιότητα του, όμως, φαίνεται να απασχολεί τους συγγραφείς των κειμένων. Αναφέρουν ότι ήταν τρεχούμενο, καθαρό και κατάλληλο για πόση (Hamlin 1877, 183· Walker 1897, 140). Ο William Leake (1835, 262) έκρινε ότι ήταν ελαφρώς ζεστό, αλλά δεν παρατήρησε κάτι ιδιαίτερο. Ο Prokesch von Osten, ο οποίος επισκέφθηκε τα Λουτρά το 1828, αναφέρει ότι οι κάτοικοι πίστευαν στις μεταλλικές ιδιότητες της πηγής. Όταν ο ίδιος δοκίμασε το νερό, διαπίστωσε ότι ήταν ασβεστούχο. Ο δραγουμάνος που τον συνόδευε, του υπέδειξε μια άλλη πηγή με θερμό νερό δυτικά της δεξαμενής, το οποίο έκρινε ότι ήταν δροσερό (Ενεπεκίδης 1982, 34). Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή του August Grisebach. Παρατήρησε ότι το νερό ήταν ζεστό και καθαρό. Κατανάλωσε μεγάλη ποσότητα, η οποία του προκάλεσε εφίδρωση στον ύπνο (Ενεπεκίδης 1984, 129).

Την ύστερη οθωμανική περίοδο στα Λουτρά λειτουργούσε νερόμυλος (Isambert 1873, 710). Η πληροφορία επιβεβαιώνεται στο τοπογραφικό σκαρίφημα του Alfred Delacoulonche (1858, 83) που δημιούργησε κατά την αυτοψία αποστολής της νεοσύστατης Γαλλικής Σχολής της Αθήνας στη Μακεδονία (Σχ. 2). Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι η δεξαμενή έχει ενσωματωθεί στον οθωμανικό νερόμυλο. Είναι συνδεδεμένη με μυλαύλακο – υποθέτουμε κτιστό – το οποίο παροχετεύει το νερό από τη δεξαμενή στο νότιο τμήμα της Εγνατίας Οδού, όπου βρίσκεται το κτίσμα του νερόμυλου με τον υδατοτροχό. Εκεί αναγνωρίζονται μία ακόμη πηγή, η οποία επίσης συνδέεται με μυλαύλακο, και ένα χάνι.

Η λειτουργία χανιού νότια της Εγνατίας Οδού βεβαιώνεται στις δυτικές γραπτές πηγές του 19ου αιώνα. Ο Νικόλαος Σχινάς (1886, 357) στην αναλυτική περιγραφή της αμαξιτής οδού Θεσσαλονίκης-Βιτώλιας (Μοναστηρίου) καταγράφει τη θέση ως Χάνι Μπάνια και, εκτός από τον νερόμυλο, προσθέτει τη λειτουργία

Παννισών καταγράφεται ως Λίμνη των Γενισών, Λίμνη του Λουδία και Λίμνη της Πέλλας. Ο ποταμός της περιοχής που εκβάλει στον Θερμαϊκό κόλπο καλείται με το αρχαίο τοπωνύμιο Λουδίας, αλλά και Μαυρονέρι και Καρά-ασμάκι. Ο ποταμός Βαρδάρ καταγράφεται και ως Αζιός.

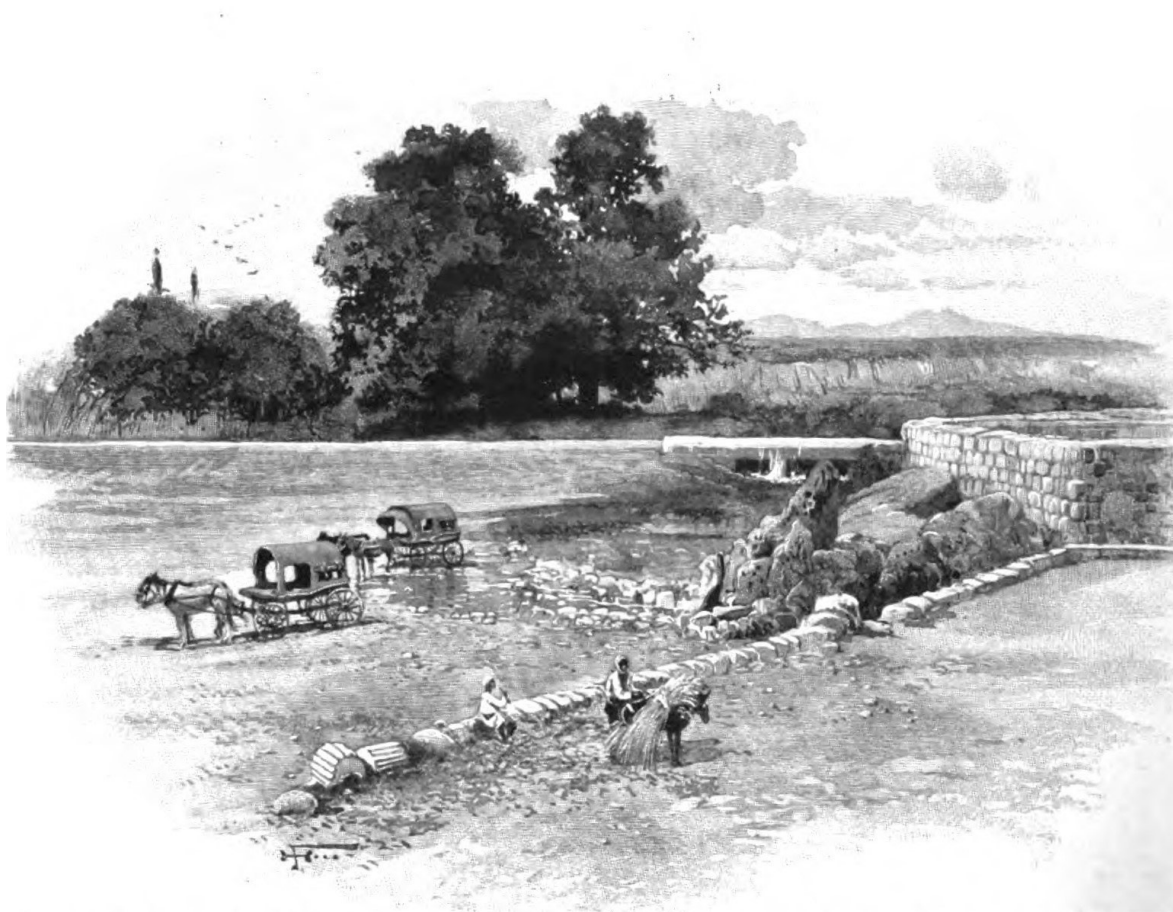

Σχ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο των Λουτρών από τον Alfred Delacoulonche (1858, 83).

κλιβάνου και χανιού. Η αναφορά του Adolf Struck (1908, 85), ο οποίος ταξίδεψε στην περιοχή το διάστημα 1898–1902, για «τα υπολείμματα του τέως χανιού Μπάνια», οδηγεί στη διαπίστωση ότι στη μετάβαση στον 20ό αιώνα είχε ήδη παύσει να λειτουργεί. Το χάνι ακολουθούσε την τυπολογία των οθωμανικών αγροτικών χανιών. Ήταν τετράγωνης κάτοψης και προστατευόταν με ψηλό περίβολο. Η ξύλινη πόρτα της εισόδου οδηγούσε στην αυλή. Το κύριο κτίσμα διέθετε όροφο. Στο ισόγειο βρισκόταν ο στάβλος και στον όροφο τα δωμάτια φιλοξενίας, τα οποία θερμαίνονταν με μαγκάλι και κάρβουνο (Hamlin 1877, 158–61· Walker 1897, 142–45).

Το χάνι είχε οικοδομηθεί με αρχαίο οικοδομικό υλικό (Muir-Mackenzie και Irby 1877, 91–2). Αυτή ήταν συνήθης πρακτική, καθώς οι αρχαιότητες ήταν διαθέσιμες παντού. Το τοπίο ήταν διάσπαρτο με αρχιτεκτονικά μέλη, στήλες, κεφαλές πήλινων ειδωλίων και νομίσματα που οι κάτοικοι έβρισκαν με ευκολία και συναλλάσσονταν με τους Δυτικοευρωπαίους αρχαιοδίφες και συλλέκτες (Τριανταφυλλίδου 2015). Στον βόρειο τοίχο του χανιού που έβλεπε στην Εγνατία Οδό ήταν εντοιχισμένο τμήμα μαρμαρίνου γείσου ιωνικού ρυθμού (Delacoulonche 1858, 83). Η θέση τοποθέτησης πιθανόν να ήταν επιλεγμένη με επιτήδευση σε ορατό τμήμα της κατασκευής.

Οι συνθήκες παραμονής στο αγροτικό χάνι των Λουτρών περιγράφονται σε δυτικά κείμενα και επικρίνονται από τους δυτικούς συγγραφείς για τους τραχείς χανιτζήδες, τους θορυβώδεις πελάτες, τα σμήνη των κουνουπιών, τους ψύλλους, τα βρώμικα υφάσματα και την ακάθαρτη οικοσκευή. Τα επικριτικά σχόλια ερμηνεύονται μέσα στα αποκλίνοντα πολιτισμικά πλαίσια Ανατολής και Δύσης του 19ου αιώνα γύρω από τις προσλήψεις για το καθαρό και το ακάθαρτο. Στα προσφερόμενα γεύματα του χανιού αναφέρονται αυγά, βούτυρο, ξινόγαλα, τυρί, ελιές, γιαούρτι (Hamlin 1877, 160) και ψάρια, αλιευμένα στη Λίμνη των Γιαννιτσών (Tozer 1869, 154). Σε άλλη περίπτωση είχε προσφερθεί πιλάφι (Rouqueville 1822, 132), ενώ σε χάνια των Γιαννιτσών ψητό κατσικίσιο κεφάλι, πεπόνια (Nikolaidy 1859, 305) και αρνίσιο κρέας με ρύζι ψημένο σε δημόσιο φούρνο (Hamlin 1877, 161).

Εικ. 4. Τοπιογραφία Λουτρών, 19ος αι., άποψη από ΒΑ (Wheeler 1898/1899, 682).

Σε τοπιογραφία των Λουτρών του 19ου αιώνα διακρίνεται γέφυρα στην Εγνατία Οδό, η οποία παροχετεύει το νερό των πηγών κάτω από τον δρόμο. Βορειοανατολικά της δεξαμενής διαμορφώνεται πλάτωμα, οριοθετημένο με αρχαίο οικοδομικό υλικό, δόμους, σφονδύλους και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη (Εικ. 4). Η τοπιογραφία φιλοτεχνήθηκε βάσει φωτογραφίας, συνήθης πρακτική της περιόδου, από τον ζωγράφο Harry Fenn, και συμπεριλήφθηκε στην εικονογράφιση του άρθρου του B.I. Wheeler «Alexander the Great. Alexander's Victory at Issus» (Wheeler 1898/1899, 682). Το έργο είναι η πρωιμότερη διαπιστωμένη τοπιογραφία της Πέλλας και δηλώνει την ύπαρξη φωτογραφικού υλικού της Πέλλας από τον 19ο αιώνα.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΕΘΙΜΑ ΣΤΑ ΛΟΥΤΡΑ

Η ύπαρξη πηγών, υδροχαρών δέντρων και πλούσιας βλάστησης στα Λουτρά διαμόρφωνε τη φυσιογνωμία του τοπίου και ενεργοποιούσε την αισθητηριακή και νοητική διέγερση του ανθρώπου. Ταυτόχρονα, ο άνθρωπος ήταν διαμορφωτικός παράγοντας της εμπειρίας στα Λουτρά, του τρόπου πρόσληψης και ερμηνείας του τοπίου μέσα σε συνεχή αλληλόδραση με αυτό, ένα μέρος της οποίας επιχειρούμε να διερευνήσουμε. Στην πολυμερή αυτή σχέση παρήχθησαν τοπικές παραδόσεις, παραμύθια και έθιμα. Η συγκέντρωσή τους συναντά ερευνητικά εμπόδια λόγω του δημογραφικού μετασχηματισμού το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Με τις αλλαγές της ανθρωπογεωγραφίας κυρίως στον μεσοπόλεμο, η τοπική μνήμη έχει επαναπροσανατολισθεί από την αναχώρηση και την εγκατάσταση προσφύγων. Οι μετακινήσεις ανθρώπων περιορίζουν τη μελέτη των

Εικ. 5. Καθαρισμός της δεξαμενής, 01.07.1959 (Αρχείο Στέλλας Λαζαρίδου- Παπαδοπούλου).

προσλήψεων για τις αρχαιότητες στην ύστερη οθωμανική περίοδο. Για παράδειγμα, για την Ντουβάρα, τη λιθοδομή βόρεια των Λουτρών οι κάτοικοι αφηγούνται μια τοπική παράδοση (Εικ. 2). Λένε ότι η Ντουβάρα είναι τόσο δυνατή κατασκευή και κάθε λίθος της χρειάζεται ένα κάρο για να μεταφερθεί, γιατί εκεί είχε πέσει λίγο από το Αθάνατο Νερό της Γοργόνας. Η αφήγηση είναι μία από τις πολλές στη δυναμική σύνθεση της λαϊκής παράδοσης για το Αθάνατο Νερό. Στην παραλλαγή από την Κρήτη, το Αθάνατο Νερό χύνεται κατά λάθος από τη Γοργόνα σε μια αγριοκρομμύδα, η οποία από τότε δεν ξεραίνεται (Πολίτης 1994, 226–27). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αγριοκρομμύδα αντικαθίσταται από την Ντουβάρα για να ερμηνεύσει τον όγκο και τη στιβαρότητα της κατασκευής. Την τοπική παράδοση για την Ντουβάρα αφηγούνται κάτοικοι προσφυγικής καταγωγής που είχαν ακούσει από τους πρόσφυγες παππούδες τους. Επομένως, δεν μπορεί να διαπιστωθεί η διαδρομή της αφήγησης, αν πρόκειται για μια τοπική παράδοση που διαμορφώθηκε και μεταβιβάστηκε στο τοπίο της Πέλλας ή συντέθηκε στον μεσοπόλεμο με τη διαμορφωτική παρέμβαση των νέων κατοίκων, των προσφύγων.

Η διασύνδεση των Λουτρών με το υδάτινο στοιχείο περιγράφεται και σε ένα παραμύθι για την κατασκευή της δεξαμενής που αναφέρουν ο Colmar von der Goltz το 1894 (Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 1971, 22) και ο τοπικός ιστοριοδίφης Ζάχος Σαββόπουλος (*Ηχώ του Κάμπου*, 1 Απριλίου 1978, 3). Σύμφωνα με αυτό, ο βασιλιάς του κάμπου κατασκεύασε υδραγωγείο για να μεταφέρει νερό από τις πηγές του βουνού στη δεξαμενή των Λουτρών. Το έργο ήταν προϋπόθεση για να παντρευτεί την κόρη του βασιλιά του βουνού με την οποία ήταν ερωτευμένος.

Το υδάτινο τοπίο των Λουτρών συνδέεται με το έθιμο της ρίψης νομίσματος στο νερό. Όταν τον Ιούλιο του 1959 πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός της δεξαμενής, ανασύρθηκαν περίπου 4.500 νομίσματα (Εικ. 5, 6, 7). Πρόκειται για χάλκινα, ελάχιστα ασημένια και 2 χρυσά νομίσματα διαφόρων εποχών, κυρίως υστερορωμαϊκά, με πρωιμότερα του Αμύντα Γ'. Εκτός από τα νομίσματα ανασύρθηκε αναθηματικό ανάγλυφο Νυμφών υστεροελληνιστικών χρόνων (Εικ. 8) (Petsas 1960, 123· Μακαρόνας 1962, 77, σημ. 9· Χρυσοστόμου 1990, 229· Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 2011, 283, 286). Το έργο, κόστους 20.000 δραχμών, υλοποιήθηκε από τις κοινότητες Πέλλας και Νέας Πέλλας με τη συνδρομή της Νομαρχίας Πέλλας. Σύμφωνα με δημοσίευμα

Εικ. 6. Καθαρισμός της δεξαμενής, 08.07.1959 (Αρχείο Στέλλας Λαζαρίδου- Παπαδοπούλου).

Εικ. 7. Καθαρισμός δεξαμενής, 11.07.1959 (Αρχείο Στέλλας Λαζαρίδου- Παπαδοπούλου).

στην εφημερίδα *Μακεδονία* (5 Ιανουαρίου 1960, 2), ο στόχος δεν ήταν αρχαιολογικός, αλλά σχετιζόταν με το σύγχρονο πρόβλημα υδροδότησης των δύο οικισμών. Θα διερευνούσε την προέλευση του νερού και θα αξιολογούσε την ποσότητα εκροής, προκειμένου, αν ήταν επαρκής, να υδροδοτούσε τους οικισμούς.

Εικ. 8. Αναθηματικό ανάγλυφο υστεροελληνιστικών χρόνων με παράσταση Νυμφών από το εσωτερικό της δεξαμενής (Ιστοσελίδα Αρχαιολογικού Μουσείου Πέλλας <https://www.pella-museum.gr/explore/archaeological-site/romaiki-apokia>).

Τα νομίσματα που ανασύρθηκαν από τη δεξαμενή, δεν έχουν μελετηθεί. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να περιγραφεί η διάρκεια του εθίμου στα Λουτρά.² Γενικότερα, η ρίψη νομίσματος σε δεξαμενή δεν εγγράφεται αναγκαστικά στο χρονικό ανάπτυγμα της μακράς διάρκειας. Μπορεί να είναι συνεχής ή περιοδική και μεταβαλλόμενη (Ray 2019, 269–70). Η μελέτη των νομισμάτων και των άλλων αναθημάτων φωτίζει τις τελετουργικές πρακτικές και τη διάρκεια του εθίμου (Paunov 2015· Kopestonsky 2019). Συγκεντρώνει αρχαιολογικό και ανθρωπολογικό ενδιαφέρον και θέτει ζητήματα συγκρητισμού, καθώς η συγκεκριμένη αφιερωματική πρακτική διαπιστώνεται διαπολιτισμικά και διαχρονικά με σύγχρονες εκφάνσεις (Haland 2020· Leatherbury 2019).³

Τις μεταπολεμικές δεκαετίες, το έθιμο της ρίψης νομίσματος τελούνταν στη δεξαμενή των Λουτρών από τους κατοίκους των γύρω οικισμών. Η ταύτιση, όμως, της αναθηματικής πρακτικής στην αρχαιότητα με τη νεωτερική απόδοση του εθίμου είναι ερμηνευτικά εσφαλμένη (Cousins 2014, 61). Στις λαϊκές παραδόσεις, η ρίψη νομίσματος στο νερό ερμηνεύεται ως θυσιαστική πράξη εξευμενισμού των πνευμάτων, των δαιμόνων και των Νυμφών που ενδημούσαν σε υδάτινα τοπία (Spence 1948, 322–24). Στη γαμήλια τελετουργία, η τελεστική μετάβαση της μελλόνυμφης στην πηγή, την κρήνη ή το πηγάδι για την προσφορά μειλιγμάτων και νομισμάτων αποδίδει τη συνάντηση με το ιερό και τη γονιμοποιό δύναμη του νερού (Ψυχογιού 1999, 50). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του κατοίκου της Νέας Πέλλας Αλέκου Μιχαηλίδη το 1960, όταν παλιότερα οι κοπέλες έριχναν το νόμισμα επικαλούνταν το πνεύμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου ή κάποιας θεότητας και μετά κάποιου αγίου προκειμένου να τους φανερωθεί ο άνδρας που θα παντρευόντουσαν (*Μακεδονία*, 5 Ιανουαρίου 1960, 2). Σήμερα, είναι κοινή η μαρτυρία των κατοίκων ότι έριχναν νομίσματα χαμηλής αξίας, πεντάρες και δεκάρες, για την πραγματοποίηση διαφόρων ευχών, ενώ δεν διαπιστώθηκε επικέντρωση σε συγκεκριμένη κατηγορία, όπως ίασης ή γονιμότητας. Ήταν μια περιστασιακή πρακτική, όπου το κίνητρο ήταν η κοινή επιθυμία για καλοτυχία.

2 Η καταγραφή και η μελέτη των νομισμάτων δεν ήταν δυνατόν να συμπεριληφθούν στους ερευνητικούς στόχους της παρούσας έρευνας.

3 Στη ψυχαναλυτική ανάλυση ο Alan Dundes (2007, 355–59) διατυπώνει την υπόθεση ότι η πηγή αναπαριστά τη μητέρα, ενώ στα νομίσματα αναγνωρίζει το συμβολικό ισοδύναμο των περιττωμάτων. Καταλήγει στην διαπίστωση ότι η προσφορά νομίσματος από τον άνθρωπο στη θεότητα αποδίδει το δώρο των περιττωμάτων από το παιδί στον γονέα.

ΤΟΠΙΚΕΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Οι οθωμανικοί πληθυσμοί ενέγραφαν τον δικό τους προνεωτερικό λόγο στις αρχαιότητες, ως αντικείμενα δεύτερης χρήσης με πρακτικό, συμβολικό και μεταφυσικό χαρακτήρα (Hamilakis 2011). Για παράδειγμα, στο ακέφαλο ρωμαϊκό άγαλμα Ασκληπιού που στέγαζε η κρήνη Bembo του Ηρακλείου, οι μουσουλμάνοι Αφρικανοί αναγνώριζαν έναν άγιο, ο οποίος σκοτώθηκε μαχόμενος στην πολιορκία του Χάνδακα (Καρανασάση 2023). Αντίστοιχα, οι Incantadas (Μαγεμένες), οι ανάγλυφες μυθολογικές μορφές δίτονης ρωμαϊκής κιονοστοιχίας στη Θεσσαλονίκη, αποτελούσαν τοπική κληρονομιά και ήταν ενταγμένες στην τοπική καθημερινότητα της οθωμανικής πόλης (Σολομών και Γκαλινίκη 2023). Στην κάθε περίπτωση διαμορφωνόταν τοπικός λόγος για τις αρχαιότητες (Γκαλινίκη και Σολομών 2014, 141–46· Anderson 2015). Στην αναζήτηση του για τα Λουτρά διαπιστώθηκαν τοπικές παραδόσεις, οι οποίες τα συνδέουν με το οθωμανικό παρελθόν.

Συγκεκριμένα, σε μη σωζόμενο οθωμανικό χειρόγραφο που βρισκόταν στην κατοχή του Αμπντουραχμάν Μπέη, απογόνου του Γαζή Εβρενός, και αναφέρει ο Felix Beaujour (1800, 76–7), παρατίθεται η ακόλουθη οθωμανική τοπική παράδοση. Ο αγαπημένος γιος του Γαζή Εβρενός, ο Αλή Μπέης, ίππευε ένα ατίθασο άλογο, το οποίο κινήθηκε κατά του σουλτάνου Μουράτ. Τότε, εκείνος για τιμωρία διέταξε τον Γαζή Εβρενός να θανατώσει τον γιο του. Μετά την εκτέλεση, η κεφαλή του Αλή Μπέη παρουσιάσθηκε στον σουλτάνο Μουράτ, ο οποίος ομολόγησε ότι η θυσία του πατέρα ήταν μεγάλη. Η τοπική παράδοση της εκτέλεσης του Αλή Μπέη καταγράφηκε και από τον τοπικό ιστοριοδίφη Ζάχο Σαββόπουλο (*Ηχώ του Κάμπου*, 26 Ιουνίου 1976, 3). Ο συγγραφέας συμπληρώνει ότι, σύμφωνα με τις αφηγήσεις των παλιών κατοίκων των Γιαννιτών, το ακέφαλο σώμα θάφτηκε στο μουσουλμανικό νεκροταφείο Καραλίπαμπα στα Γιαννιτσά. Οι αναφερόμενοι στην τοπική παράδοση είναι ιστορικά πρόσωπα. Ο Γαζή Εβρενός ήταν μεθοριακός πολέμαρχος του 14ου αιώνα, κατακτητής πολλών κάστρων της ελλαδικής χερσονήσου και ιδρυτής των Γιαννιτών (Lowry και *Eriinsal* 2010). Ο γιος του, ο Αλή Μπέης, είχε διακριθεί ως ακιντζής, επιδρομέας της εμπροσθοφυλακής και αξιωματούχος της περιφερειακής διοίκησης (Δημητριάδης 1973, 217–18).

Μία αντίστοιχη τοπική παράδοση που μαρτυρεί την προσβολή του Σουλτάνου Μουράτ, διαφοροποιημένη κατά ορισμένα στοιχεία και πρόσωπα, περιγράφεται στο *Ιστορικόν Νιάουστας*, το χειρόγραφο του 19ου αιώνα που αναφέρθηκε και πιο πάνω, το οποίο συνέγραψε ο Έλληνας ιερομόναχος Καλλίνικος και δημοσίευσε ο Ιωάννης Βασδραβέλλης (1956). Σε αυτή την παράδοση αναφέρεται ότι η υποδοχή του σουλτάνου και το περιστατικό της προσβολής με το άλογο συνέβησαν στη θέση Μπάνια, δηλαδή στα Λουτρά. Η ερμηνεία της τοπικής παράδοσης είναι ένα σύνθετο ερευνητικό ζήτημα που οφείλει να συμπεριλάβει τους πολιτικούς συμβολισμούς για τη σχέση του μεθοριακού πολέμαρχου Γαζή Εβρενός με την οθωμανική δυναστεία. Για την παρούσα μελέτη, πάντως, ιδιαίτερη σημασία έχει ότι μία τοπική παράδοση με αναφορά στην οθωμανική δυναστεία εγγράφεται στις αρχαιότητες της Πέλλας.

Μία άλλη οθωμανική τοπική παράδοση διαπιστώνεται για τους τύμβους των παρόδιων μακεδονικών τάφων στο τμήμα της Εθνικής Οδού Θεσσαλονίκης-Γιαννιτών. Σύμφωνα με τον Αυστριακό διπλωμάτη Prokesch von Osten, ο τοπικός πληθυσμός πίστευε ότι οι τύμβοι κατασκευάστηκαν από τον οθωμανικό στρατό για να υποδεικνύουν τη θέση, όπου είχε διανυκτερεύσει ο σουλτάνος κατά τη διάρκεια εκστρατειών (Ενεπεκίδης 1982, 34–35). Μία αντίστοιχη τοπική παράδοση για τη Θεσσαλονίκη αναφέρει τον 18ο αιώνα ο Ιησουίτης μισσιονάριος Père Jean-Baptiste Souciet. Σε απόσταση μισής λεύγας (2,4 χλμ.) από τζαμί κοντά στα ανατολικά τείχη υπήρχε μεγάλο τεχνητό ύψωμα στη θέση όπου βρισκόταν η σουλτανική σκηνή κατά την πολιορκία της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τη συνήθεια του οθωμανικού στρατού, μετά τη λήξη της πολιορκίας συγκεντρώθηκε χώμα και διαμορφώθηκε το ύψωμα, ώστε να μην ξαναπατηθεί ο χώρος που φιλοξένησε τον σουλτάνο (Ξανθοπούλου-Κυριακού 1968, 194–95).

Οι τύμβοι ως θέσεις σουλτανικής διανυκτέρευσης δεν ήταν η αποκλειστική ερμηνεία. Όταν ο Δανός αρχαιολόγος Karl Kinch, που διενεργούσε αυτοψία με τον Έλληνα χαρτογράφο Μιχαήλ Χρυσόχοο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, απευθύνθηκε στον ηπειρώτη χανιτζή του χανιού της Πέλλας, εκείνος τους υπόδειξε ένα διανοιγμένο τάφο υπονοώντας ότι γνώριζε την ταφική χρήση του μνημείου (Χρυσόχοος 1896, 14). Η γνώση του πρωτογενούς ταφικού χαρακτήρα των τύμβων δεν οδηγούσε στην ορθολογική κατανόηση. Σε άλλη περίπτωση από την περιοχή της Φιλιππούπολης, ο Edmund Spencer (1851, 354–56) παραθέτει μία τοπική

παράδοση τυμβωρυχίας που επέτρεπε τους κατοίκους από τη διατάραξη τάφων. Μετά από ονειρική υπόδειξη ένας Έλληνας της Κωνσταντινούπολης, εντόπισε στην περιοχή της Φιλιππούπολης τύμβο με θησαυρούς. Για να αποφύγει την αντίδραση των κατοίκων και της οθωμανικής διοίκησης, συνεργάστηκε με τον εξισλαμισμένο Έλληνα και αρχιμηχανικό του σουλτάνου Ναζίρ Αγά. Με την ιδιότητα του τελευταίου στην οθωμανική διοίκηση, συγκέντρωσαν τους κατοίκους των γειτονικών οικισμών για να δουλέψουν ως εργάτες.

Μετά από ημέρες σκληρής δουλειάς αποκαλύφθηκε λίθινο κτήριο με λίθινη θύρα. Την παραβίασαν και βρέθηκαν σε μεγάλη αίθουσα, όπου υπήρχαν μια σαρκοφάγος, εργαλεία, οικιακά σκεύη, πολεμικός εξοπλισμός και αγγεία γεμάτα με χρυσό και πολύτιμους λίθους. Μόλις, όμως, άγγιξαν τον θησαυρό, άρχισε ο ουρανός να βροντά και η γη ανυψώθηκε εγκλωβίζοντας τον Έλληνα, τον αρχιμηχανικό Ναζίρ Αγά και περίπου 100 εργάτες μέσα στον τάφο. Οι κάτοικοι ερμήνευαν την τοπική παράδοση με δύο αποκλίνουσες εκδοχές: η μία αναφέρεται στον φόβο της εσχάτης ώρας, ενώ η άλλη σε τοπικούς και εθνοτικούς ανταγωνισμούς. Ο βουλγαρικός πληθυσμός πίστευε ότι αυτοί που διατάραξαν τον τάφο τιμωρήθηκαν να δουλεύουν στα έγκατα της γης μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι έλεγαν ότι οι άπιστοι Έλληνες εγκλώβισαν τους εργάτες στον τάφο, ενώ οι ίδιοι διέφυγαν με τα λάφυρα σε μακρινό τόπο.

Οι σωζόμενες τοπικές παραδόσεις με αναφορά στα αρχαία μνημεία της Πέλλας είναι ελάχιστες και δεν φωτίζουν το εύρος των προσλήψεων γι' αυτά. Είναι, όμως, σαφές ότι τον 19ο αιώνα, η τοπική μνήμη ενέγραφε στις αρχαιότητες αφηγήσεις, οι οποίες αναπαριστούσαν το οθωμανικό παρελθόν. Ειδικότερα, η σουλτανική παρουσία την περίοδο επέκτασης των Οθωμανών στην περιοχή είχε αφήσει ισχυρό μνημονικό αποτύπωμα στο τοπίο της Πέλλας και εγγραφόταν στα σωζόμενα αρχαία μνημεία, τα Λουτρά και τους τύμβους.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Στο παραδοσιακό τοπίο, τα Λουτρά ήταν μία ανοιχτή θέση που επέτρεπε κάθε πρόσβαση και χρήση, διαμορφώνοντας μια πολυχρονική, πολυχρηστική και πολυαισθητηριακή σχέση με τους ανθρώπους. Οι κάτοικοι συμβίωναν με τις αρχαιότητες σε ζωντανή, καθημερινή συνύπαρξη, χωρίς να διαμεσολαβούν η κρατική παρέμβαση ή άλλες οριοθετήσεις. Ο μετασχηματισμός από ένα υδάτινο ανοιχτό τοπίο σε κλειστό αρχαιολογικό χώρο είναι ενεργός στην εξέλιξη του 19ου και του 20ού αιώνα και εντατικός τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Παρήχθη από τη μνημειοποίηση της πρωτογενούς χρήσης, αλλά συναρτάται και του ευρύτερου μετασχηματισμού που υπέστη το τοπίο της Πέλλας.

Η πρόσληψη και η χρήση των αρχαιοτήτων ως αρχαιολογικού χώρου χωρίς παράλληλες κειμενικές αναγνώσεις δεν είχαν χαρακτήρα αιφνίδιας αντικατάστασης παρά σταδιακών αλλαγών. Για δεκαετίες η πολυχρονική-παραδοσιακή πρόσληψη συνυπήρχε με την νεωτερική που από κοινού άφηναν το αποτύπωμά τους στη νοηματοδότηση και τη χρήση του χώρου. Η εικόνα με τις πλύστρες στα Λουτρά που αποτύπωσε το 1917 ο Αμερικανός φωτογράφος Merl LaVoy για λογαριασμό του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού (Εικ. 9) είναι για πολλούς από τους σύγχρονους κατοίκους βιωμένη μνήμη, όπως και των κτηνοτρόφων που βοσκούσαν και πότιζαν εκεί τα ζώα (Εικ. 10) (απόσπασμα συνέντευξης Χατζοπούλου Ελένης, 20 Οκτ. 2023). Για τη νεωτερική σκέψη, όμως, το παραδοσιακό τοπίο της Πέλλας ήταν ατελές, καθώς διαπιστωνόταν μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στην «πατρίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου» και το οθωμανικό παρόν (Struck 1908, 85· Χατζηκυριάκος 1908, 90· Βουτιεριδής 1913, 212). «Τα ένδοξα και μεγαλοπρεπή εκείνα ερείπια, άτινα είδον το λαμπρότερον του Κόσμου βασιλικόν μεγαλείον, κατήντησαν σήμερον πλυντήριον αξέστων χωρικών», γράφει χαρακτηριστικά ο Γεώργιος Χατζηκυριάκος (1908, 90) για τις πλύστρες στα Λουτρά.

Την αποκατάσταση της χαμένης ιστορικότητας της Πέλλας ανέλαβε η αρχαιολογική έρευνα. Το αρχαιοδιφικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες της Πέλλας ήταν ήδη διαμορφωμένο στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα από ντιλετάντηδες, όπως ο John Morritt (Marindin 1914, 159), αστούς της νέας εποχής και πρωτοαρχαιολόγους, όπως ο Edward-Daniel Clarke (1816, 335–37) και ο William-Martin Leake (1835, 259–66), αλλά και τους δυτικούς διπλωμάτες, οι οποίοι, λόγω της πολυετούς παραμονής τους, είχαν

Εικ. 9. Λουτρά, γύρω στο 1917, φωτογράφος Merl LaVoy (Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πέλλας).

Εικ. 10. Κτηνοτρόφος στα Λουτρά, μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

καλή γνώση της περιοχής. Ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Felix Beaujour (1800, VII) ακολούθησε την παράδοση των Δυτικοευρωπαίων εμπόρων να καλοκαιρεύουν στην εξοχή. Από τα στοιχεία που παραθέτει στην επιστολογραφία του διαπιστώνεται ότι κατοίκησε στην Πέλλα ανά διαστήματα, κατά τα έτη 1797 και 1798.

Συγκεκριμένα, οι επιστολές XI (19ης Ιουνίου 1797), XVI (27ης Σεπτεμβρίου 1798), XVIII (21ης Οκτωβρίου 1798) και XIX (6ης Νοεμβρίου 1798) αναφέρουν ως κατοικία του αποστολέα την Πέλλα. Την είχε επιλέξει λόγω της μικρής απόστασης από τη Θεσσαλονίκη, της γραφικότητας και της ιστορικότητας της θέσης (Beaujour 1800, VII–VIII).

Αυτοψίες στην περιοχή της Πέλλας και συλλογές αρχαίων αντικειμένων πραγματοποιήσαν ο Βρετανός πρόξενος του Μοναστηρίου Charles John Calvert, ο Γάλλος υποπρόξενος της Θεσσαλονίκης Esprit-Marie Cousinéry και ο Γάλλος διπλωμάτης Louis Despréaux de Saint-Sauveur (Τριανταφυλλίδου 2015, 7–8). Στους συλλέκτες συμπεριλαμβάνεται ο Ιωάννης Μπίτσος, δραγουμάνος του Βρετανικού Προξενείου με τον γιο του Νικόλαο (Παπαδοπούλου 2021, 272). Ανάμεσα στα αντικείμενα της συλλογής τους υπήρχε η ενεπίγραφη στήλη Πολιταρχών, την οποία φέρεται να συνέλλεξε ο πατέρας Μπίτσος στα Λουτρά και πιθανόν να προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή (Τριανταφυλλίδου 2015, 13). Σε αναφορά δυτικού κειμένου σημειώνεται ότι το καλοκαίρι του 1863, ο Άγγλος πρόξενος παρατήρησε ότι το χάνι στα Λουτρά ήταν χτισμένο με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Αφού εξασφάλισε την άδεια της οθωμανικής διοίκησης, πραγματοποίησε ανασκαφή στη Ντουβάρα (Muir-Mackenzie και Irby 1877, 91–2). Η αναφορά είναι σύντομη και δεν παραθέτει πληροφορίες για το όνομα του προξένου, τη διάρκεια ή τα αποτελέσματα της ανασκαφής.

Η διενέργεια ανασκαφής στην Πέλλα με την προσδοκία της ανακάλυψης σημαντικών ευρημάτων που διέφυγαν της λαφυραγώγησης των Ρωμαίων είχε ήδη επισημανθεί από τον ιστορικό Barthold Georg Niebuhr (1853, 293) σε διάλεξη για την τοπογραφία της αρχαίας Μακεδονίας. Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον, όμως, των Ευρωπαίων αρχαιολόγων περιορίστηκε σε σύντομες αυτοψίες και την περισυλλογή ή αγορά αρχαίων αντικειμένων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Πέλλα αποτέλεσε ολιγοήμερο σταθμό της αποστολής της Γαλλικής Σχολής της Αθήνας.

Οι προϋποθέσεις οργάνωσης ανασκαφής διερευνήθηκαν το 1887 στην αυτοψία του Άγγλου αρχαιολόγου David George Hogarth. Το χειμώνα του 1887 ο νεαρός αρχαιολόγος μαθήτευε στη νεοσύστατη Βρετανική Σχολή της Αθήνας. Λίγους μήνες αργότερα, ταξίδεψε με ατμόπλοιο στη Θεσσαλονίκη, έφθασε στην Πέλλα και διανυκτέρευσε στο χάνι των Λουτρών. Δημοσίευσε περιληπτικά την αυτοψία στο άρθρο του 1889 «In Macedonia» και στην εισαγωγή του βιβλίου του «Accidents of an Antiquary's Life» (Hogarth 1889, 287–88· 1910, 3–5). Στα σχετικά κείμενα, παρότι αναφέρει ως σκοπό της αυτοψίας τη διερεύνηση των προϋποθέσεων για ανασκαφή, δεν διευκρινίζει αν επρόκειτο για εντεταλμένη αποστολή της Βρετανικής Σχολής. Η κατανόηση του τοπίου, αυτού που «μετέτρεψε τους άγριους ορεσίβιους σε πολιτισμένους κατακτητές του κόσμου», ήταν η γνώση που έλαβε ο David George Hogarth στην αυτοψία του. Παρά την πεποίθηση για τη σπουδαιότητα της ανασκαφής, η τελική κρίση ήταν αρνητική. Ο κίνδυνος των ληστειών και των απαγωγών, η μεγάλη έκταση της Πέλλας σε συνδυασμό με τις ελάχιστες αρχαιολογικές ενδείξεις, η δυσκολία απόκτησης ικανού εργατικού δυναμικού και το κόστος αποζημίωσης για τη δέσμευση γης στοιχειοθέτησαν την άρνησή του (Hogarth 1889, 288).

Την ίδια περίοδο, η αρχαιολογική πολιτική του οθωμανικού κράτους επικεντρωνόταν στην οργάνωση αρχαιολογικής νομοθεσίας και την ενίσχυση του Αυτοκρατορικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης (Shaw 2003). Στο τοπικό επίπεδο, το δίκτυο συγκέντρωσης αρχαιοτήτων λειτούργησε από τη δεκαετία του 1870 με μαζικές αποστολές αντικειμένων από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη. Από τη δεκαετία του 1890 και εξής οι αποστολές μειώθηκαν και οι αρχαιότητες παρέμειναν στην πόλη, διαμορφώνοντας σταδιακά τις προϋποθέσεις ίδρυσης αρχαιολογικού μουσείου (Eldem 2015, 127–32, 138–40). Μέσω αυτού του δικτύου εστάλη στην Κωνσταντινούπολη η ανάγλυφη στήλη πολεμιστή, για την οποία έχει διατυπωθεί η αμφισβητούμενη άποψη ότι προέρχεται από την Πέλλα (πρβλ. Reinach 1882, 18· Heuzey 1884, 339–42· Mendel 1912, 132· Eldem 2015, 127, 141).

Οι αρχαιότητες διασυνδέθηκαν με τον εθνικό λόγο και αποτέλεσαν συμβολικό και αναπόσπαστο μέρος της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας (Χαμηλάκης 2012· Plantzos 2017· Πλάντζος 2023α). Η επιτέλεση της εθνικής μνήμης αναφορικά με τις μνημειακές υλικότητες του παρελθόντος συνετέλεσε στην αποκάθαρση του τοπίου από τις αλλότριες κληρονομίες και τη συμμόρφωση με το αφήγημα μιας Ελλάδας εξ' ορισμού δυτικής

και πολιτισμένης σε αντίθεση με τον «βάρβαρο άλλο» (Πλάντζος 2023β). Στην περίπτωση της Πέλλας και της Μακεδονίας, η ανασκαφική έρευνα του ελληνικού κράτους ξεκίνησε αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και είναι η συνέχεια του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης (Στεφανή 2020, 180–84). Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε για δύο περιόδους, το 1914 και το 1915, από τον Γεώργιο Οικονόμο και συγκροτήθηκε στο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου που επέτασσε την επανόρθωση της ελληνικότητας μέσω των αρχαιοτήτων (Οικονόμος 1915, 127–28, 133· Καββαδίας 1916, 33–4). Ερευνητικός στόχος ήταν η αποκάλυψη της πρωτεύουσας του μακεδονικού κράτους «εκ της οποίας εξεπορεύθη η μεγάλη απόφασις της ενώσεως του Ελληνισμού και της εξαπλώσεως του πολιτισμού αυτού ανά τον κόσμον» (Οικονόμος 1915, 127). Όπως αποδεικνύεται στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, παρά το γεγονός ότι η χώρα βρισκόταν στη δίνη εθνικών γεγονότων (Καββαδίας 1914, 66–7), βούληση ήταν η συνέχιση της ανασκαφής (Καββαδίας 1916, 33–4).

Η αφετηρία της κρατικής παρέμβασης στα Λουτρά έλαβε χώρα το 1935 με την κήρυξη της θέσης ως «ιστορικό διατηρητέο μνημείο» (ΦΕΚ 27 Φεβρουαρίου 1935 – Διάτ. 19/02/1935). Το 1953, ο Φώτης Πέτσας ξεκίνησε την προανασκαφική διερεύνηση της Πέλλας και της ευρύτερης περιοχής. Με την συνεργασία του διευθυντή του Δημοτικού Σχολείου Πέλλας και έκτακτου επιμελητή αρχαιοτήτων Αθανασίου Κονδρούφη πήγαινε «από σπίτι σε σπίτι, από αυλή σε αυλή και από αποθήκη σε αποθήκη» της Πέλλας και συγκέντρωνε από τους οικισμούς της περιοχής και τα Γιαννιτσά τα αρχαία αντικείμενα που οι κάτοικοι κατείχαν (Petsas 1963, 155· 1964, 79). Αυτοί τα παρέδιδαν και υποδείκνυαν στον αρχαιολόγο τη θέση εύρεσης. Την περίοδο αυτή, όπως μαρτυρεί ο Φώτης Πέτσας (Petsas 1963, 155–56), συγκεντρώθηκαν επιγραφές, καθώς «τα μάρμαρα με τα γράμματα» έλκυαν το ενδιαφέρον του τοπικού πληθυσμού.

Όταν το 1957 ξεκίνησε η συστηματική ανασκαφή της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας, άρχισε να αποκαλύπτεται η ελληνιστική πόλη και να έρχονται στο φως οι ελληνιστικές οικίες με σημαντικά ευρήματα. Η ανακάλυψη της Πέλλας εξελίχθηκε σταδιακά στη σημαντικότερη αρχαιολογική έρευνα της περιόδου (Τα Νέα, 22 Ιουλίου 2009· Θέμελης 2017, 319–20) και πεδίο μαθητείας για τη νέα γενιά αρχαιολόγων (Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου 2013· Θέμελης 2017, 319–22· Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2017), προσελκύοντας παράλληλα το ενδιαφέρον της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας (Πέτσας 1975, 181–92).

Η ανασκαφή και τα ευρήματα της Πέλλας χρησιμοποιήθηκαν από την ελληνική διπλωματία ως τεκμήριο απέναντι στις ξένες προπαγάνδες (Ρωμιοπούλου 2018, 21). Με το προσωπικό ενδιαφέρον του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή η ανασκαφή συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς (Εικ. 11) (Πέτσας 1975, 181–82· Θέμελης 2017, 320). Η προβολή της ανασκαφής της Πέλλας στον Τύπο και η επίκληση στους εθνικούς λόγους οδήγησαν στη θέσπιση ειδικών κονδυλίων με υψηλές χρηματοδοτήσεις από τις Δημόσιες Επενδύσεις, επιφέροντας αντίστοιχες αυξήσεις και στις υπόλοιπες ανασκαφές, αναστηλώσεις και μουσεία της Βόρειας Ελλάδας (Ρωμιοπούλου 2010, 4). Με την ανακάλυψη της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας τα Λουτρά απώλεσαν μέρος του δημόσιου ενδιαφέροντος. Αντίστοιχα, η αρχαιολογική έρευνα στα Λουτρά, όπως διαπιστώνεται στις δημοσιεύσεις της περιόδου, περιορίστηκε στην επιφανειακή έρευνα, σε καθαρισμούς και μικρής έκτασης διερεύνηση (Petsas 1960, 123· Μακαρόνας 1962, 76–7).

Η ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Με την Ανταλλαγή των Πληθυσμών στον μεσοπόλεμο, η ανθρωπογεωγραφία στην περιοχή μετασχηματίστηκε. Στο αραιοκατοικημένο οθωμανικό τοπίο της αποξηραμένης σήμερα Λίμνης των Γιαννιτσών οργανώθηκαν, βάσει του εποικιστικού προγράμματος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), 52 νέοι προσφυγικοί οικισμοί και 63 νέοι συνοικισμοί σε υφιστάμενα χωριά. Οι νέοι οικισμοί χωροθετήθηκαν κυρίως σε απόσταση από την περίμετρο του Βάλτου και κατά μήκος των δύο βασικών οδικών αξόνων, Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών και Θεσσαλονίκης-Βέροιας (Χαστάογλου-Μαρτινίδη κ.ά. 2021, 417–18). Στο πλαίσιο της αποκατάστασης των προσφύγων, οργανώθηκε δυτικά των Λουτρών ο οικισμός της Νέας Πέλλας με πρόσφυγες από το χωριό Τσιφλίκιοι της Ανατολικής Θράκης.

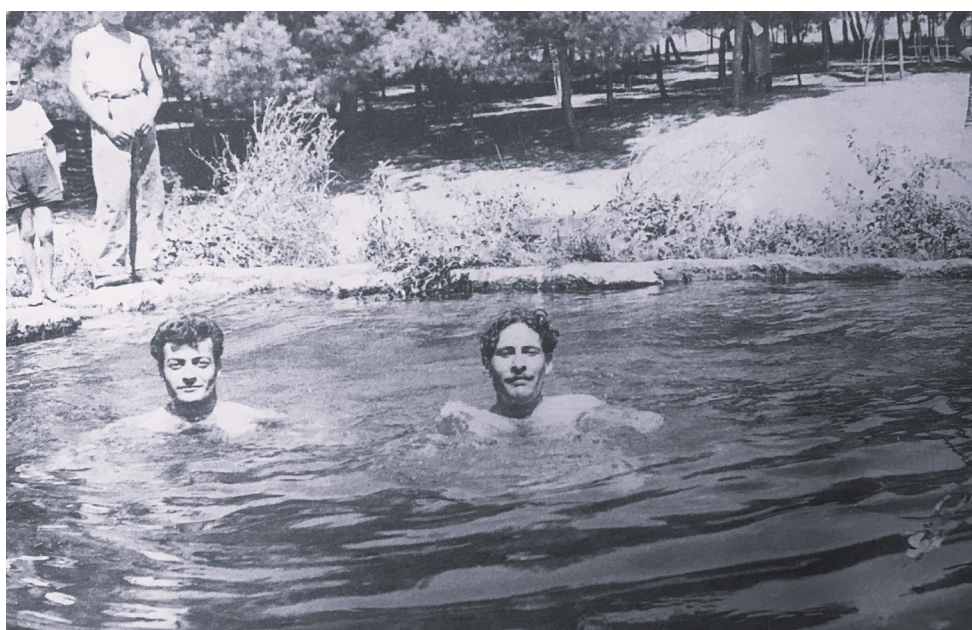
Εικ. 11. Ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής με την ανασκαφική ομάδα της Πέλλας· μη χρονολογημένη φωτογραφία, κατά προσέγγιση 1957–1963 (Αρχείο Αθανασίου Πραγκαλάκη).

Αρχικά, εντάχθηκε στον δήμο Γιαννιτσών, ενώ το 1933 χαρακτηρίστηκε κοινότητα (ΦΕΚ 19 Μαΐου 1933 – Διατ. 18/05/1933). Ο αστικός χώρος του οικισμού οργανώθηκε από την αρχή. Σχεδιάστηκε βάσει του μοντερνιστικού πολεοδομικού προτύπου του μεσοπολέμου σε τετραγωνικό κάναβο με τακτικά οικόπεδα και οικοδομικά τετράγωνα, όπου ανεγέρθηκαν τυποποιημένες προσφυγικές κατοικίες, γνωστές ως «σπίτια του εποικισμού» (Εικ. 12). Το 1939 διαμορφώθηκε ο τοπωνυμικός χάρτης. Αριθμήθηκαν οι οικίες και τέθηκαν στις βασικές οδούς τα πρώτα οδωνύμια, «4ης Αυγούστου», «Μεγάλου Αλεξάνδρου» και «Φιλίππου» (Πάτσος χ.χρ., 17).

Η εγκατάσταση των προσφύγων είχε επιπτώσεις στα Λουτρά. Οι αρχαιότητες, από μία παρόδια ερημική πηγή, όρισαν το ανατολικό άκρο του νεόδμητου και με γεωμετρική ρυμοτομία οικισμού. Τα νέα τοπογραφικά και δημογραφικά δεδομένα εντατικοποίησαν τη σχέση των Λουτρών με τους κατοίκους. Μέχρι τη δεκαετία του 1970, τα Λουτρά ήταν ένας δημόσιος χώρος σταθερά ενταγμένος στην κοινωνική ζωή του οικισμού. Η δεξαμενή ήταν τόπος της καθιερωμένης κυριακάτικης βόλτας, συνάντησης ερωτευμένων και νυφοπάζαρο, ρίψης νομίσματος, κολύμβησης στη Χαβούζα, όπως την ονόμαζαν οι κάτοικοι, και αναρρίχησης στη Ντουβάρα (Εικ. 13, 14, 15). Οι από τα κάτω τοπικές πρακτικές για τις αρχαιότητες έχουν το δικό τους ερευνητικό ενδιαφέρον ως τεκμήρια οικειοποίησης του παρελθόντος και ένταξης του στον βιωμένο χώρο της κοινωνικής εμπειρίας. Στις δύο πλευρές της Εθνικής Οδού ανεγέρθηκαν δύο «εξοχικά καφεστιατόρια», η «Ολυμπιάς» και ο «Ζαχαρίας», όπου σύχναζαν κάτοικοι και επισκέπτες (*Εθνική Πνοή*, 5 Μαρτίου 1960, 1). Δυτικά των Λουτρών οικοδομήθηκε τη δεκαετία του 1920 μηχανοκίνητος μύλος, ο οποίος λειτούργησε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Αργότερα, ο μύλος κατεδαφίστηκε και το οικόπεδο απαλλοτριώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού (απόσπασμα συνέντευξης Γιαννούλας Βογιατζή, 4 Δεκ. 2023).

Εικ. 12. Ο οικισμός της Νέας Πέλλας. Στο κατώτερο τμήμα διακρίνεται η Εθνική Οδός Θεσσαλονίκης-Παννιτσών. Η δενδρόφυτη έκταση στα ΝΑ είναι τα Λουτρά (Google Earth).

Εικ. 13. Δύο κάτοικοι της Νέας Πέλλας, ο Μπάλκος και ο Λιάκος, κολυμπούν στα Λουτρά: μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

Εικ. 14. Η οικογένεια Βογιατζή στα Λουτρά μεταπολεμικές δεκαετίες (Αρχείο Γιαννούλας Βογιατζή).

Εικ. 15. Γυναίκες στα Λουτρά μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

Εικ. 16. Θεοφάνια στα Λουτρά· μεταπολεμικές δεκαετίες (Φωτογραφικό Λεύκωμα Πολιτιστικού Συλλόγου Νέας Πέλλας).

Οι αρχαιότητες ήταν ενταγμένες στο εορτολόγιο της τοπικής κοινωνίας. Τελούνταν ο εορτασμός των Θεοφανίων, όπου ο σταυρός καταδυόταν και οι βουτηχτάδες έπεφταν στη δεξαμενή για να τον πιάσουν (Εικ. 16). Την Πρωτομαγιά, οι κάτοικοι της Νέας Πέλλας και των γειτονικών οικισμών συνέρρεαν στη θέση. «Επ' ευκαιρία της Πρωτομαγιάς άνω των 20.000 εκδρομέων επισκέφθηκαν την τοποθεσίαν», αναφέρει δημοσίευμα εφημερίδας του έτους 1960 (*Μακεδονία*, 3 Μαΐου 1960, 7). Η Αναστασία Αμοιρίδου αφηγείται τις οικογενειακές εκδρομές της Πρωτομαγιάς τη δεκαετία του 1950 και του 1960: «Φεύγαμε από τα Γιαννιτσά με το κάρο. Όταν φτάναμε, ήταν γεμάτο κόσμος. Στα δύο ταβερνάκια που υπήρχαν δίπλα στον δρόμο, γινόταν συνωστισμός. Κάναμε μια ευχή και ρίχναμε ένα νόμισμα στο νερό. Μετά κάναμε βόλτα ανάμεσα στα δύο χωριά, τη Νέα Πέλλα και την Παλιά Πέλλα. Δεν είχε αυτοκίνητα και ο δρόμος Γιαννιτσών-Θεσσαλονίκης έκλεινε από τον πολύ κόσμο» (απόσπασμα συνέντευξης Αναστασίας Αμοιρίδου, 25 Ιουλ. 2020). Η Αφροδίτη Καραχάλιου περιγράφει τις Πρωτομαγιές στα μέσα της δεκαετίας του 1960: «Ξεκινούσαμε όλη η οικογένεια, γονείς, παππούδες, ξαδέλφια από τη Χαλκηδόνα με το κάρο μαζί με φαγητό και κρασί. Τρώγαμε στα Λουτρά και κάναμε ευχές ρίχνοντας νόμισμα. Ο κόσμος συνέρρεε και διασκεδάζε. Ήταν ευτυχισμένες στιγμές» (απόσπασμα συνέντευξης Αφροδίτης Καραχάλιου, 20 Αυγ. 2020). Ο Κώστας Π. αφηγείται τον εορτασμό στις αρχές της δεκαετίας του 1970: «Φεύγαμε από την Πέλλα με τα πόδια για να πάμε στα Λουτρά. Στον δρόμο οι νέοι έβρισκαν την ευκαιρία να καπνίσουν κρυφά. Η μισή Πέλλα έμαθε να καπνίζει στον δρόμο για τα Λουτρά. Όταν φτάναμε, στρώναμε τις κουβέρτες, κάναμε πικ-νικ, παίζαμε και σκαρφαλώναμε στην Ντουβάρα. Συναντιόντουσαν και τα ζευγάρια και μετά πήγαιναν μέσα στα χωράφια, στα χασίλια.⁴ Τον Μάιο τα στάχια είχαν θεριέψει και δεν τους έβλεπαν. Εμείς καθόμασταν και κοιτούσαμε τα ζευγαράκια» (απόσπασμα συνέντευξης Κώστα Π., 20 Αυγ. 2020).

Την ίδια περίοδο άρχισαν να υλοποιούνται στον οικισμό της Νέας Πέλλας έργα υποδομών. Το 1956 το κοινοτικό κατάστημα συνδέθηκε με το τηλεφωνικό δίκτυο (*ΑΚΝΠ*, Πρακτ., 8 Δεκ. 1956), το 1961 ο οικισμός ηλεκτροδοτήθηκε και ξεκίνησε η ασφαλτόστρωση οδών που συνεχίστηκε τις επόμενες δεκαετίες (Μήτου 1994, 39–40· *ΑΚΝΠ*, Πρακτ. 16 Απρ. 1964). Παράλληλα, το γήπεδο εξωραΐσθηκε (*Ηχώ του Κάμπου*, 21

⁴ Χασίλια είναι τα χωράφια με καλλιέργεια σιταριού.

Μαρτίου 1964, 4) και ανεγέρθηκε ο ναΐσκος της Αγίας Παρασκευής (*Ηχώ του Κάμπου*, 29 Ιουλίου 1967, 1). Το πρόβλημα, όμως, της υδροδότησης του οικισμού, το οποίο η κοινότητα προσπαθούσε να επιλύσει από την προπολεμική περίοδο, παρέμενε ανοιχτό (Πάτσος χ.χρ., 15, 19–20). Τη δεκαετία του 1950 προτάθηκε ως λύση η συστηματική υδροδότηση μέσω των Λουτρών. Με βάση εγκεκριμένη μελέτη της ΤΥΔΚ του νομού Πέλλας, κατασκευάστηκε στα Λουτρά αντλιοστάσιο και οργανώθηκε το δίκτυο για την υδροδότηση των οικισμών της Πέλλας και της Νέας Πέλλας (*ΑΚΝΠ*, Πρακτ. 24 Αυγ. 1958). Οι πηγές των Λουτρών χρησιμοποιήθηκαν για να καλύψουν μέσω γεωτρήσεων τις σύγχρονες υδροδοτικές ανάγκες. Οι κάτοικοι αναφέρουν την άντληση νερού και μέσω νέας γεώτρησης νοτιότερα, προκειμένου να καλυφθούν υδροδοτικές ανάγκες στη μεταποίηση γεωργικών προϊόντων (απόσπασμα συνέντευξης Άρη Μπουλουσάκη, 21 Σεπτ. 2020). Η ακριβής καταγραφή των πρακτικών διαχείρισης του νερού και των συνεπειών τους είναι εξειδικευμένο ζήτημα. Είναι, όμως, πρόδηλο ότι η υπεράντληση του νερού των Λουτρών οδήγησε στη στέρηση των πηγών (*ΑΚΝΠ*, Πρακτ. 27 Δεκ. 1958· 9 Απρ. 1959· 10 Σεπτ. 1965· 6 Μαΐου 1969). Η ανάγκη υποδομών της μεταπολεμικής κοινωνίας και η προσδοκία της ανάπτυξης ήταν κυρίαρχες και επέβαλαν συγκεκριμένες πρακτικές διαχείρισης. Αυτό συνέβη σε μία περίοδο, κατά την οποία το νομοθετικό πλαίσιο προστασίας του ιστορικού και περιβαλλοντικού χαρακτήρα του ελληνικού τοπίου, παρότι είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 1950, δεν είχε συστηματική και συνεπή εφαρμογή (Γουργιώτης, Τσιλιμίκας και Κίζος 2013). Όπως συνέβη στην περίπτωση των οθωμανικών λουτρικών εγκαταστάσεων του Λαγκαδά και της Νέας Απολλωνίας (Τζεδόπουλος κ.ά. 2023), τα Λουτρά συνδέθηκαν με έναν εθνικό λόγο για την ανάπτυξη και την ταυτότητα, διαγράφοντας κάθε πολιτισμική ετερότητα.

Αποτέλεσμα των παρεμβάσεων ήταν τα Λουτρά να απωλέσουν το δομικό τους στοιχείο, το νερό, και να μετασχηματισθούν σε άνυδρο τοπίο. Η δεξαμενή έμεινε κενή από νερό και αναθήματα και το έθιμο της ρίψης νομίσματος έπαυσε οριστικά. Γιατί, ακόμη και η ανάσυρση των αναθημάτων στον καθαρισμό της δεξαμενής από τις τοπικές αρχές ήταν ενέργεια με νεωτερικές εγγραφές. Παρότι έχει συμβεί στην αρχαιότητα (Crawford 2003), ο σκοπός ήταν το νόμισμα να μένει κάτω από το νερό, στον πυθμένα της δεξαμενής ή της πηγής ως διαρκής ανάθεση στο θείο και στη σχέση του με τον άνθρωπο (Leatherbury 2019, 263).

Η κατανόηση του μετασχηματισμού τίθεται σήμερα ως το ερευνητικό αντικείμενο στο πλαίσιο του μετανεωτερικού αναστοχασμού για τη σύνδεση της αρχαιολογίας με το ιδεολογικό, αισθητικό και αισθητηριακό υπόβαθρο της νεωτερικής κοσμοαντίληψης. Ο τρόπος, όμως, που τα ενεργά υποκείμενα νοηματοδοτούσαν τη δράση τους στα Λουτρά δεν παραγόταν από την αδιαμεσολάβητη κατανόηση των νεωτερικών πρακτικών διαχείρισης και των συνεπειών τους. Για παράδειγμα, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 άρχισαν να τίθενται στον δημόσιο λόγο ζητήματα οριοθέτησης. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε μεταλλικό κιγκλίδωμα (Εικ. 17), αργότερα στέγαστρο στη δεξαμενή, και η θέση περιφράχθηκε με σχετικά χαλαρή περίφραξη που επιτρέπει την ελεύθερη είσοδο από τη βόρεια πλευρά. Οι συνεχείς αυτές οριοθετήσεις ενεργοποιήθηκαν από την ανάγκη προστασίας των αρχαιοτήτων και την ασφάλεια των πολιτών, θεμελιώδεις αρχές της νεωτερικής κοσμοαντίληψης. Η οριοθέτηση των Λουτρών ήταν σχεδόν επιβεβλημένη, αφού μάλιστα είχαν προηγηθεί τραγικά συμβάντα. Τον Σεπτέμβριο του 1959 μια 25χρονη γυναίκα έκανε απόπειρα αυτοχειρίας πέφτοντας στη δεξαμενή. Διασώθηκε τυχαία από δύο πολίτες που έτυχε να βρίσκονται στη θέση (*Εθνική Πνοή*, 5 Σεπτεμβρίου 1959α, 1). Αυτή ήταν η δεύτερη απόπειρα αυτοχειρίας στα Λουτρά. Είχε προηγηθεί αντίστοιχο περιστατικό άλλης γυναίκας με μοιραία κατάληξη. Τα γεγονότα αυτοχειρίας είχαν ταραξεί την τοπική κοινωνία, η οποία απαιτούσε προστατευτικές παρεμβάσεις. «Η Νομαρχία Πέλλας δέον να διατάξη την άμεσον κάλυψιν της δεξαμενής ταύτης ή δια κρυστάλλου χονδρού και διαφανούς ή δια πλεκτού δικτυωτού σύρματος ίνα σταματήσουν τουλάχιστον εις Νέαν Πέλλαν τοιαύται απόπειραι» (*Εθνική Πνοή*, 5 Σεπτεμβρίου 1959β, 1).

Λίγα χρόνια αργότερα συνέβη άλλο τραγικό γεγονός. Τις μεταπολεμικές δεκαετίες τα Λουτρά ήταν προορισμός σχολικών εκδρομών (Εικ. 18). Στις 3 Ιουνίου 1963, ένας 6χρονος μαθητής νηπιαγωγείου από τον Διόταμο Κιλκίς σκοτώθηκε από διερχόμενο λεωφορείο (*Εθνική Πνοή*, 8 Ιουνίου 1963, 1). Επομένως, στην περίπτωση των Λουτρών, η οριοθέτηση προέκυψε μέσα στη γενική νεωτερική αντίληψη της ασφάλειας, την οποία εξέφραζαν οι σχετιζόμενες με τα Λουτρά ομάδες παρά ως ένα συντονισμένο κρατικό εγχείρημα που επιχειρούσε να μνημιοποιήσει από τα πάνω το παρελθόν.

Εικ. 17. Το προστατευτικό κιγκλίδωμα στο χείλος της δεξαμενής δεκαετία 1960 (Αρχείο Γιαννούλας Βογιατζή).

Εικ. 18. Λουτρά, εκδρομή του 1ου Δημοτικού Σχολείου Κρύας Βρύσης, 1958 (Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πέλλας).

Η νεωτερική πρόσληψη των αρχαιοτήτων συνθέτει οργανικό μέρος στη μακρά γενεαλογία των μνημείων (Καταπότη και Βαβουρανάκης 2015, 206–7). Οι νεωτερικές οριοθετήσεις, χωρικές και συμβολικές, επιφέρουν μία βασική διάκριση, ανάμεσα στην επίσημη ιστορία και τις εναλλακτικές αφηγήσεις για το παρελθόν (Καταπότη 2015, 217). Το συγκεκριμένο «κλειστό μοντέλο» διαμορφώνει περιφραγμένους και προστατευόμενους αρχαιολογικούς χώρους με ελεγχόμενη πρόσβαση, ερμηνεία και χρήση (Καταπότη κ.ά. 2020, 2–3). Στην περίπτωση των Λουτρών, η στέρεψη των πηγών και οι οριοθετήσεις τα μετασχημάτισαν από ένα ανοιχτό, παρόδιο, υδάτινο τοπίο σε κλειστό και άνυδρο αρχαιολογικό χώρο. Η κλειστότητα καθόρισε την πρόσβαση, τις χρήσεις και όρισε το πλαίσιο της συμπεριφοράς. Η πολυαισθητηριακή εμπειρία που διαμορφωνόταν από το νερό και την αμεσότητα με τις αρχαιότητες περιορίστηκε στην οπτική πρόσληψη. Η πολυχρονική κατανόηση του μνημείου μετατέθηκε αποκλειστικά στην ορθολογική ερμηνεία της πρωτογενούς χρήσης ως τμήμα της ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής Πέλλας, χωρίς εναλλακτικές αφηγήσεις που λησμονούνται. Σε αυτή τη νέα σχέση ο κάτοικος πήρε τη θέση επισκέπτη, ενώ η συμβίωση με τα Λουτρά μετασχηματίστηκε σε επίσκεψη αρχαιολογικού χώρου. Παρά τις υφιστάμενες οριοθετήσεις, οι κάτοικοι συνέχισαν να πηγαίνουν, αλλά η σχέση με τα Λουτρά βρισκόταν σε διαγεγραμμένη συρρίκνωση. Σήμερα, τα Λουτρά και ο οικισμός της Νέας Πέλλας είναι διαχωρισμένα τοπία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τον 19ο αιώνα τα Λουτρά ήταν μια παρόδια, ανοιχτή θέση της οθωμανικής Εγνατίας Οδού, όπου εγγράφονταν πολυχρονικές αφηγήσεις, έθιμα και ποικίλες χρήσεις. Στις εγγραφές συμπεριλαμβάνεται το ίδιο το οθωμανικό παρελθόν με αφηγήσεις για την οθωμανοποίηση της περιοχής. Στην εξέλιξη των δύο προηγούμενων αιώνων, κυρίως τη μεταπολεμική περίοδο, η νεωτερική πρόσληψη των αρχαιοτήτων με τις αντίστοιχες ανάγκες και πρακτικές διαχειρίσεις, ταυτόχρονα με την αποδυνάμωση της παραδοσιακής σκέψης, μετασχημάτισαν το φυσικό τοπίο, μνημειοποίησαν την πρωτογενή χρήση και διέγραψαν κάθε άλλη κειμενική εγγραφή. Παράλληλα, τα Λουτρά εντάχθηκαν με δευτερεύοντα ρόλο στην αρχαιολογική ιεραρχία που διαμορφώθηκε μετά την ανακάλυψη της ελληνιστικής-κλασικής Πέλλας. Ο μετασχηματισμός δεν επιβλήθηκε αποκλειστικά από τα πάνω, παρά ήταν μια σταδιακή, οργανική εγγραφή της γενικής νεωτερικής αντίληψης του κράτους, της επιστήμης και της τοπικής κοινωνίας. Σήμερα, τα Λουτρά είναι ένας άνυδρος και οριοθετημένος αρχαιολογικός χώρος. Η διαγραφή της πολυεστιακής διάστασης της θέσης, το υφιστάμενο περιορισμένο κειμενικό περιβάλλον, καθώς και η παραγόμενη αισθητηριακή εμπειρία που διαμορφώνεται απουσία του υδάτινου στοιχείου, συνθέτουν τα βασικά χαρακτηριστικά της νεωτερικής βιογραφίας των Λουτρών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να εκφράσω ευχαριστίες στην ομότιμη καθηγήτρια Αλεξάνδρα Μπακαλάκη (Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΑΠΘ) για τη συμβουλή σε βιβλιογραφικά ζητήματα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή Δημήτρη Πλάντζο (Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ) για τις βοηθητικές παρατηρήσεις κυρίως σε ζητήματα μεθοδολογίας της έρευνας και αρχαιοπολιτικής. Επίσης, προς τον αρχαιολόγο Γιώργο Σταλίδη (Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας) για τη βοήθεια σε θέματα βιβλιογραφίας. Θερμές ευχαριστίες προς την αρχαιολόγο Αναστασία Χρυσοστόμου (Επίτιμη Τμηματάρχη ΥΠΠΟ) για τη συνεχή στήριξη και τις δημιουργικές παρατηρήσεις της. Τέλος, ευχαριστώ τους πληροφορητές της έρευνας που μοιράσθηκαν τις ενθυμήσεις τους από τα Λουτρά, την Αναστασία Αμοιρίδου, την Γιαννούλα Βογιατζή, τον Δρόσο Γεροβασίλη, την Αφροδίτη Καραχάλιου, τον Ευλάμπη Καφετζάκη, την Στέλλα Λαζαρίδου-Παπαδοπούλου, τη Δήμητρα Μητσικαλίδου, τον Άρη Μπουλουσάκη, τον Δημήτρη Μπουλουσάκη, τον Κώστα Π., τον Τάκη Παπαδόπουλο, τον Τάσο Χατζόπουλο και την Ελένη Χατζοπούλου.

ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

- ΑΚΝΠ, Πρακτ. 8 Δεκ. 1956: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 8 Δεκεμβρίου 1956, «Τηλεφωνική σύνδεση κοινότητος».
- ΑΚΝΠ, Πρακτ. 24 Αυγ. 1958: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 24 Αυγούστου 1958, «Περί εγκρίσεως ή μη της από 4-7-58 συνταχθείσης υπό της ΤΥΔΚ Νομού Πέλλης τεχνικής μελέτης διά την κατασκευήν δεξαμενής και οικίσκου και εξωτερικού υδραγωγείου και δημοπράτησης του έργου».
- ΑΚΝΠ, Πρακτ. 27 Δεκ. 1958: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 27 Δεκεμβρίου 1958, «Περί κατασκευής φρεατίου εις το κατασκευαζόμενον παρά τας πηγάς Μ. Αλεξάνδρου αντλιοστάσιον υδρεύσεως του χωρίου προς άρδευσιν των πέριξ αγρών των κατοίκων».
- ΑΚΝΠ, Πρακτ. 9 Απρ. 1959: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 9 Απριλίου 1959, «Περί εγκρίσεως της του μηχανολόγου συνταχθείσης τεχνικής μελέτης ειδικής συγγραφής υποχρεώσεων διά την προμήθειαν αντλητικού μηχανήματος του αντλιοστασίου Παλαιάς και Νέας Πέλλης προς ύδρευσιν των αυτών κοινοτήτων».
- ΑΚΝΠ, Πρακτ. 16 Απρ. 1964: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 16 Απριλίου 1964, «Περί αποδοχής χρηματοδοτήσεως εκ Νομαρχιακού Ταμείου Πέλλης δια την ασφαλοστρωσιν της κεντρικής οδού του χωρίου».
- ΑΚΝΠ, Πρακτ. 10 Σεπτ. 1965: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 10 Σεπτεμβρίου 1965, «Περί εγκρίσεως πιστώσεως δρχ. 1160 διά την επισκευήν βάνας μετά του εξωτερικού υδραγωγείου πηγών Μ. Αλεξάνδρου».
- ΑΚΝΠ, Πρακτ. 6 Μαΐου 1969: Αρχείο Κοινότητας Νέας Πέλλας, Πρακτικά Κοινοτικού Συμβουλίου, Συνεδρίαση 6 Μαΐου 1969, «Περί ψήφισεως πιστώσεως δρχ. 4.970 εις βάρος του κεφ. 20/14 ισχύοντος κοινοτικού προϋπολογισμού μεταφερομένης ισοπόσης δι' αναμορφώσεως του πρ/μού και του κεφ. 20/7 μέσω αποθεματικού προς εξόφλησιν δαπάνης μεταφοράς χύματος προς επιχωμάτωσιν χώρου της παρά τα Λουτρά Μ. Αλεξάνδρου κατασκευασθείσης βρύσης».
- ΦΕΚ 19 Μαΐου 1933 – Διάτ. 18/05/1933: Διάταγμα 18/05/1933, ΦΕΚ 120Α 19 Μαΐου 1933, 647, «Περί αναγνωρίσεως κοινότητος Νέας Πέλλης εν τω νομό Πέλλης».
- ΦΕΚ 27 Φεβρουαρίου 1935 – Διάτ. 19/02/1935: Διάταγμα 19.02.1935, ΦΕΚ 53Α 27 Φεβρουαρίου 1935, 310, «Περί κηρύξεως ιστορικών διατηρητέων μνημείων».

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Εθνική Πνοήα. 1959α, 5 Σεπτεμβρίου, 1. «Απόπειρα αυτοκτονίας».
- Εθνική Πνοήβ. 1959β, 5 Σεπτεμβρίου, 1. «Να καλυφθεί αμέσως».
- Εθνική Πνοή. 1960, 5 Μαρτίου, 1. «Το νέον εξοχικόν και εξαιρετικόν ζυθεστιάτοριον Η Ολυμπίας».
- Εθνική Πνοή. 1963, 8 Ιουνίου, 1. «Δυστυχήματα και τραυματισμοί».
- Ηχώ του Κάμπου. 1964, 21 Μαρτίου, 4. «Κοινότης Ν. Πέλλα».
- Ηχώ του Κάμπου. 1967, 29 Ιουλίου, 1. «Εγκαίνια Ι.Ν. Αγίας Παρασκευής Ν. Πέλλης».
- Ηχώ του Κάμπου. 1976, 26 Ιουνίου, 3. «Γαζή Εβρενός. Ένας εξωμότης Έλληνας».
- Ηχώ του Κάμπου. 1978, 1 Απριλίου, 3. «Πέλλα. Η πρωτεύουσα του κόσμου κείται νεκρή και καταφρονεμένη».
- Μακεδονία. 1960, 5 Ιανουαρίου, 2. «Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος».
- Μακεδονία. 1960, 3 Μαΐου, 7. «20.000 εκδρομείς εις Πέλλαν».
- Τα Νέα. 2009, 22 Ιουλίου. «Κύριε καθηγητά, ανακάλυψα την Πέλλα(!)». <https://www.tanea.gr/2009/07/22/lifearts/culture/epifyllida-282/>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, B. 2015. «'An alternative discourse': Local interpreters of antiquities in the Ottoman Empire». *JFA* 40(4): 450–60.
- Βασδραβέλλης, Ι. 1956. «Ιστορικά περί Ναούσης εξ ανεκδότου χειρογράφου». *Μακεδονικά* 3: 126–41.
- Beaujour, F. 1800. *A view of the commerce of Greece formed after an annual average from 1787 to 1797*. London: N.L. Galabin.
- Boué, A. 1838. «Remarks on the scenery, antiquities, population, agriculture, and commerce of Central European Turkey». *The Edinburgh New Philosophical Journal* XXIV: 121–31.
- Βουτιεριδής, Η. 1913. «Νέαι ελληνικαί πόλεις-Γενιτσά». *Παναθήναια* ΙΓ': 209–12.
- Brozović-Rončević, D. 1998. «Romance elements in Croatian hydronymy and coastal toponymy». Στο *Colloque d'onomastique d'Oléron (1er au 4 octobre 1997)*, επιμ. G. Taverdet, 25–48. Paris: Société Française d'Onomastique.
- Γκαλινίκη, Σ. και Ε. Σολομών. 2014. «'Voglio per lui la pace eternal': Διεκδικώντας την ελληνική αρχαιότητα στην ύστερη οθωμανική Θεσσαλονίκη (1872–1912)». Στο *Η Θεσσαλονίκη στις παραμονές του 1912, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 21–23 Σεπτεμβρίου 2012*, επιμ. Ε. Χεκίμογλου, 141–

58. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης.
- Clarke, E.D. 1816. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Greece, Egypt and the Holy Land*. Vol. II. London: T. Cadell & W. Davies.
- Γουργιώτης, Α., Γ. Τσιλιμίγκας, και Θ. Κίζος. 2013. «Χωρικοί μετασχηματισμοί και τυπολογίες του ελληνικού τοπίου. Ζητήματα διαχείρισης». *Πόλεις και πολιτικές: για την ανταγωνιστική ταυτότητα των πόλεων*. http://www.citybranding.gr/2013/03/blog-post_19.html
- Cousins, E.H. 2014. «Votive objects and ritual practice at the King's Spring at Bath». Στο *TRAC 2013: Proceedings of the Twenty-Third Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, King's College*, επιμ. H. Platts, J. Pearce, C. Barron, J. Lundock και J. Yoo, 52–64. Oxford: Oxbow Books.
- Crawford, M.H. 2003. «Thesauri, hoards and votive deposits». Στο *Sanctuaries and sources: Les sources documentaires et leurs limites dans la description des lieux de culte*, επιμ. O. de Cazanove και J. Scheid, 69–84. Naples: Publications du Centre Jean Bérard. <https://books.openedition.org/pcjb/878>.
- Delacoulonche, A. 1858. *Mémoire sur le berceau de la puissance Macédonienne, des bords de l' Haliacmon à ceux de l' Axios. Missions scientifiques et littéraires*. Paris: Imprimerie et Librairie Administratives de Paul Dupont.
- Δημητριάδης, Β. 1973. *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τα τέλη του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Δήμιτσας, Μ. 1896. *Η Μακεδονία εν λίθις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζόμενοις: Ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιότερων καλλιτεχνικών μνημείων*. Τόμος Α'. Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου Αδελφών Περρή.
- Δήμος Σκύδρας. 2017. *Επιχειρησιακό πρόγραμμα Δήμου Σκύδρας 2017–2019*. <https://www.skydra.gr/images/Skydra2018/Genika/stratigikos/a-fasi-str-sxed.pdf>.
- Dundes, A. 2007. «Theses on feces: Scatological analysis». Στο *Meaning of folklore. The analytical essays of Alan Dundes*, επιμ. S.J. Bronner, 352–81. Boulder: University Press of Colorado.
- Eldem, E. 2015. «Μια νέα ματιά σε μια αρχαία πόλη: Η Θεσσαλονίκη στην οθωμανική αρχαιολογία, 1882–1912». Στο *Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση, 1912–2012*, επιμ. Δ. Καιρίδης, 123–44. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ενεπεκίδης, Π. 1982. *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία. 1789–1912*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- . 1984. *Μακεδονικές πόλεις και οικογένειες (1750–1930)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Ευαγγελίδης, Τ. 1913. *Οδηγός της νέας Ελλάδος*. Εν Αθήναις: Τύποις Δ.Γ. Ευστρατίου και Δ. Δελή.
- Haland, E.J. 2020. «Water sources and the sacred in Modern and Ancient Greece». Στο *Sacred waters. A cross-cultural compendium of hallowed springs and holy wells*, επιμ. C. Ray, 41–9. London: Routledge.
- Hamilakis, Y. 2011. «Indigenous archaeologies in Ottoman Greece». Στο *Scramble for the past: A story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753–1914*, επιμ. Z. Bahrani, Z. Çelik και E. Eldem, 49–69. Istanbul: Salt.
- Hamlin, C. 1877. *Among the Turks*. New York: American Tract Society.
- Heuzey, L. 1884. «Trois monuments attribués à la Grèce du Nord». *BCH* 8: 331–45.
- Hogarth, D.G. 1889. «In Macedonia». *Macmillan Magazine* 60: 281–88.
- . 1910. *Accidents of an antiquary's life*. London: Macmillan and Co.
- Θέμελης, Π. 2017. «Αρχαιολογικές αναμνήσεις. Πέλλα, Βεργίνα, Δερβένι». *Θέματα Αρχαιολογίας* 1(3): 316–25.
- Isambert, E. 1873. *Itinéraire de l'Orient. Paris: Lahure*.
- Καββαδίας, Π. 1914. «Λογοδοσία του συμβουλίου». *Prakt* 68 (1913): 63–80.
- . 1916. «Εκθεσις των πεπραγμένων της εταιρείας κατά το έτος 1915. Συνταχθείσα υπό του γραμματέως του συμβουλίου Π. Καββαδία και αναγνωσθείσα εν τη γενική συνελεύσει των εταιρών τη 10η Ιανουαρίου 1915». *Prakt* 70 (1915): 27–41.
- Καρανασάση, Π. 2023. «Οι πολλές ζωές του αγάλματος της κρήνης Bembo στο Ηράκλειο». Στο *Grata Dona. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Ικράτζίου*, επιμ. Τ. Κιουσοπούλου και Β. Φωσκόλου, 163–99. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καταπότη, Δ. 2015. «Από τη δημόσια αρχαιολογία στο (αρχαιο)γνωσιακό προλεταριάτο». Στο *Urban Conflicts. Συναντήσεις και συγκρούσεις στην Πόλη. Εργαστήριο*, επιμ. Κ. Αθανασίου, Ε. Βασδέκη, Ε. Καπετανάκη, Μ. Καραγιάννη, Μ. Καψάλη, Β. Μακρυγιάννη, Φ. Μάμαλη, Ο. Πάγκαλος και Χ. Τσαβδάρου, 215–24. Θεσσαλονίκη: Εργαστήριο «Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη».
- Καταπότη, Δ. και Γ. Βαβουρανάκης. 2015. «Parthenon 2.0. Από το μνημείο στο μεταδεδομένο». Στο *Αστικές γεωγραφίες. Τοπία και καθημερινές διαδρομές*, επιμ. Κ. Πετροπούλου και Τ. Ραμαντιέ, 197–207. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- Καταπότη, Δ., Ι. Σκουνάκη, και Γ. Γκουμπούλου. 2020. «Ο ανοικτός αρχαιολογικός χώρος ως εναλλακτικό μοντέλο διαχείρισης σε αστικό περιβάλλον: το αρχαιολογικό Άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνος και ο Λόφος Φιλοπάππου». *PIXELS@humanities* 1: 1–28. <https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/pixels/article/view/25404/20951>.
- Kopestonsky, T.B. 2019. «Offerings, ritual, and water: The case of the sacred spring at Corinth». Στο *Ancient waterlands*, επιμ. B.A. Robinson, S. Bouffier και I. Fumadó-Ortega, 51–66. Marseille: Presses Universitaires de Provence.

- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2017. «Πέλλα 1962. Η ανασκαφή και οι άνθρωποι της». *Θέματα Αρχαιολογίας* 1(3): 326–45.
- Leake, M.W. 1835. *Travels in Northern Greece*. Vol. III. London: J. Rodwell.
- Leatherbury, S. 2019. «Coins as votive gifts in the Late Antique East». Στο *Money matters. Coin finds and ancient coin use*, επιμ. S. Krnčnick και J. Chamero, 253–69. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Lowry, H.W. και I. Erünsal. 2010. *The Evrenos Dynasty of Yenice-i Vardar: Notes and Documents*. Istanbul: Bahçesehir University Press.
- Μακαρόνας, Χ. 1962. «Ανασκαφαί Πέλλης». *ArchDelt* 16 (1960): 72–83.
- Marindin, G.E., επιμ. 1914. *The Letters of John B.S. Morritt of Rokeby. Descriptive of journeys in Europe, Asia Minor in the years 1794–1796*. London: John Murray.
- Mendel, G. 1912. *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*. Vol. I. Constantinople: Musée Impérial.
- Μήτου, Α. 1994. «Η ιστορία της Νέας Πέλλας Γιαννιτσών. Νέα Πέλλα-Τσιφλίκιοι, η χαμένη πατρίδα». *Φίλιππος. Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα* 6: 34–40.
- Muir-Mackenzie, G. και A.P. Irby. 1877. *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe*. Vol. I. London: Daldy, Isbister & Co.
- Niebuhr, B.G. 1853. *Lectures on ancient Ethnography and Geography. Comprising Greece and her colonies, Epirus, Macedonia, Illyricum, Italy, Gaul, Spain, Britain, The North of Africa, etc.* Vol. I. Boston: Little, Brown & Co.
- Nikolaïdy, B. 1859. *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces Ottomanes*. Vol. II. Paris: F. Sartorius.
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. 1968. «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Père Jean-Baptiste Souciet». *Μακεδονικά* 8: 185–210.
- Οικονόμος, Γ. 1915. «Πέλλα. Πρώτη έκθεσις περί των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας. 1914». *Prakt* 69 (1914): 127–48.
- Παπαδοπούλου, Ε. 2021. «Συλλέγοντας το παρελθόν για το μέλλον. Φιλάρχαιοι Μακεδόνες συλλέκτες του 19ου αιώνα. Collecting the past for the future. Macedonian antiquarian collectors of the 19th century». Στο *Πια μια φλόγα που καίει. Αρχαιότητες και μνήμη, Θεσσαλονίκη-Μακεδονία (1821–2021)*. *For a flame that burns on. Antiquities and memory, Thessaloniki-Macedonia (1821–2021)*, επιμ. Α. Κουκουβού, 269–79. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Δ. 1971. *Πέλλα I. Ιστορική επισκόπησις και μαρτυρία*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- _____. 2013. *Εικόνες και αναμνήσεις από μια Πέλλα που δεν υπάρχει πια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρχείο.
- Πάτσος, Γ., χ.χρ. «Ερχομός». Στο 1924–1998. 74 χρόνια κοινότητας Νέας Πέλλας. *Διαδρομή στον χρόνο. (Τσιφλίκ-κίοι - Νέα Πέλλα)*, επιμ. Τ. Αμοιρίδου και Β. Αργυράκη, 14–21. Γιαννιτσά: Μορφωτικός Πολιτιστικός Σύλλογος Νέας Πέλλας.
- Paunov E. 2015. «The coin assemblage from the sacred spring of Aquae Calidae in Thrace: Main problems, patterns and conclusions». *Известия на Бургаския музеѝ* 5: 245–55.
- Πέτκος, Α. 2003. «Πρώιμη βυζαντινή Πέλλα». Στο *Πέλλα και η περιοχή της*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Ακαμάτης, 98–101. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης. Υπουργείο Πολιτισμού.
- Πέτκος, Α. και Μ. Παϊσίδου. 2009. «Πρώιμη Βυζαντινή Πέλλα». Στο *Πρώιμη Βυζαντινή Πέλλα-Βυζαντινή Έδεσσα. Δύο κορυφαίοι σταθμοί σε άξονα ιστορικής διαδρομής*, επιμ. Α. Πέτκος και Μ. Παϊσίδου, 5–18. Βέροια: 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Petsas, Ph. 1960. «Pella: Literary tradition and archaeological research». *BalkSt* 1: 113–28.
- _____. 1963. «A few Examples of Epigraphy from Pella». *BalkSt* 4: 155–70.
- _____. 1964. «Ten years at Pella». *Archaeology* 17(2): 74–84.
- Πέτσας, Φ. 1975. «Χρονικά αρχαιολογικά 1968–1970 (συνέχεια). Αρχαιότητες εκτός της Θεσσαλονίκης». *Μακεδονικά* 15: 171–355.
- Plantzos, D. 2017. «Caryatids lost and regained: Rebranding the classical body in contemporary Greece». *Journal of Greek Media & Culture* 3(1): 3–29.
- Πλάντζος, Δ. 2023α. *Αρχαιοπολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- _____. 2023β. «Ο τουρμπές ενός ξεχασμένου ποιητή: η λησμονημένη οθωμανική κληρονομιά της Λήμνου». Στο *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, επιμ. Δ. Πλάντζος, 138–55. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Πολίτης, Ν. 1994. *Παραδόσεις*. Τόμος Α'. Αθήνα: Γράμματα.
- Rouqueville, F. 1822. «Tour from Thessalonica to Pella, the celebrated capital of the kings». *The Monthly Magazine* LIII: 129–32.
- Ray, C. 2019. «Sacred wells across the longue durée». Στο *Historical ecologies, heterarchies and transtemporal landscapes*, επιμ. C. Ray και M. Fernández-Götz, 265–86. London: Routledge.
- Reinach, S. 1882. *Catalogue du Musée Impérial d'Antiquités*. Constantinople: Levant Times.
- Ρωμιοπούλου, Κ. 2010. «Φ. Πέτσας. Το αρχαιολογικό του έργο στη Μακεδονία». *Μακεδονικά* 39: 1–5.
- _____. 2018. *Συμβίωση με τον Μινώταυρο. Αναμνήσεις από τη ζωή μιας αρχαιολόγου*. Αθήνα: Ποταμός.
- Shaw, W. 2003. *Possessors and possessed. Museums, Archaeology, and the visualization of History in the Late Ottoman Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Σολομών, Ε. και Σ. Γκαλινίκη. 2023. «Σε ποιον ανήκει το παρελθόν; Η διεκδίκηση του μνημείου των Μαγεμένων (Incantadas) και το «παραμύθι» της

- νεότερης και σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Στο *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, επιμ. Δ. Πλάντζος, 200–17. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Spence, L. 1948. *The fairy tradition in Britain*. New York: Rider & Co.
- Spencer, E. 1851. *Travels in European Turkey in 1850*. Vol. II. London: Colburn & Co.
- Στεφανή, Α. 2020. «Αρχαιοίτες και εθνική ενοποίηση (τέλη 19ου – αρχές 20ού αι.): μερικές σκέψεις με αφετηρία τη Μακεδονία. Antiquities and national unification (end of 19th – beginning of 20th century): some thoughts with Macedonia as a starting point». Στο *Η Στρατιά της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη, 1915–1918: η πόλη και οι αναπαραστάσεις της. The Allied Army of the Orient in Thessaloniki, 1915–1918: the city and its representations*, επιμ. Η. Κατσαρίδου και Ι. Μότσιανος, 178–89. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Struck, A. 1908. *Makedonische Fahrten. Die Makedonischen Niederlande*. Vol. II. Sarajevo: Druck & Verlag Von Daniel A. Kajon.
- Σχινάς, Ν. 1886. *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*. Τεύχος Β'. Αθήνα: Messager d' Athènes.
- Tozer, H. 1869. *Researches in the highlands of Turkey, including visits to Mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, to the Mirdite Albanians, and other remote tribes; with the notes of the ballads, tales, and classical superstitions of the modern Greeks*. Vol. I. London: John Murray.
- Τζεδόπουλος, Γ., Α. Καμάρα, και Δ. Λαμπαδά. 2023. «Διαβάζοντας τα “αλλότρια” μνημεία: προς μια βιώσιμη διαχείριση των οθωμανικών λουτρικών εγκαταστάσεων της μακεδονικής υπαίθρου». Στο *Τα μνημεία των άλλων. Ανεπιθύμητες κληρονομίες στις παρυφές της μνήμης και της λήθης*, επιμ. Δ. Πλάντζος, 120–37. Αθήνα: Εκδόσεις Νεφέλη.
- Τριανταφυλλίδου, Μ. 2011. «Δύο επιστολές του Γάλλου γιατρού, Joseph Vassal και οι αναφορές στην Πέλλα και τα Γιαννιτσά». *Φίλιππος. Ιστορικά, Λαογραφικά και Πολιτιστικά Θέματα* 71: 15–20.
- . 2015. «Η διακίνηση αρχαιοτήτων της Πέλλας κατά το 19ο αιώνα. Ο ρόλος των Ευρωπαίων συλλεκτών, της οθωμανικής διοίκησης και του τοπικού πληθυσμού». *Φίλιππος. Ιστορικά, Λαογραφικά και Πολιτιστικά Θέματα* 87: 6–13.
- Villari L. 1919. *Macedonian Campaign*. London: T. Fisher Unwin.
- Walker, M. 1897. *Old tracks and new landmarks. Wayside sketches in Crete, Macedonia, Mitylene, etc*. London: Richard Bentley & Son.
- Wheeler B. 1898/1899. «Alexander the Great. Alexander's victory at Issus». *The Century Magazine* 57: 678–91.
- Χαμηλάκης, Γ. 2012. *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, μτφ. Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χαστάογλου-Μαρτινίδη, Β., Π. Ανδρικόπουλος-Τζούμας, και Μ. Τριανταφυλλίδου. 2021. «Τα Γεωπονικά αγροκτήματα του Κάμπου των Γιαννιτσών και η αρχιτεκτονική κληρονομιά τους: πρόταση για τη μελέτη και ανάδειξη της». Στο *Προστασία Συντήρηση Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού – 20 χρόνια Δ.Π.Μ.Σ. Πρακτικά Συνεδρίου*, επιμ. Μ. Δούση, Ι. Συναμίδης και Σ. Κωτσόπουλος, 415–26. Ηλεκτρονικό Βιβλίο.
- Χατζηκυριάκος, Γ. 1906. *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν μετά τοπογραφικών, ιστορικών και αρχαιολογικών σημειώσεων*. Αθήνα: Εκ των τυπογραφικών καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου.
- . 1908. «Πέλλα». *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Έτος Β'*: 89–90.
- Χρυσοστόμου, Α. και Π. Χρυσοστόμου. 2011. «Η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας» Στο *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας*, 283–98. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. Τράπεζα EFG Eurobank Ergasias AE.
- Χρυσοστόμου, Π. 1990. «Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους». Στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου, Καβάλα 9–11 Μαΐου 1986*, 205–38. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, École Française d'Athènes.
- . 1998. «Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 9 (1995): 117–36.
- . 1999. «Ανασκαφικές έρευνες στην Πελλαία Χώρα κατά το 1997». *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 11 (1997): 215–32.
- . 2003. «Η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας». Στο *Πέλλα και η περιοχή της*, επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ι. Ακαμάτης, 93–97. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Χρυσόχοος, Μ. 1896. «Αι τούμπαι». *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 1: 9–17.
- Ψυχογιού, Ε. 1999. «Κρατεί ν'ου δέντρους τη δρουσιά, κρατεί κι ου νιός την κόρη.... Η συμβολική και μαγική σημασία του νερού στην τελετουργία του γάμου μέσα από τα τραγούδια». Στο *Το νερό πηγή ζωής, κίνησης, καθαρισμού. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. 12–14 Δεκεμβρίου 1997. Αίθουσα Παλαιάς Βουλής*, 47–63. Αθήνα: Δωδώνη.